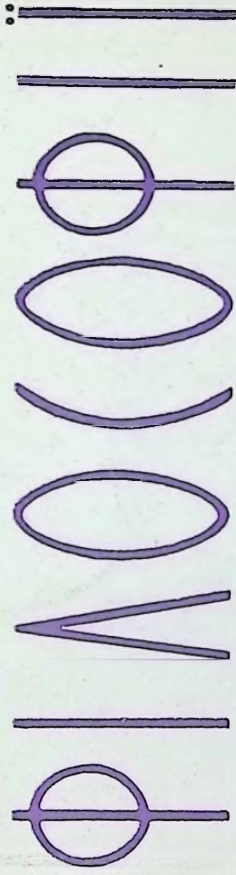

ПРОБАМЫ

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 7

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ПІЗНАННЯ

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1968

У випуску висвітлюються питання марксистсько-ленінської теорії пізнання, критикуються праці буржуазних науковців з гносеології прагматизму та неотомізму.

Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів, пропагандистів та агітаторів, а також на всіх, хто цікавиться питаннями філософії.

Редакційна колегія: доктор філос. наук Д. Х. Острянин (відп. редактор), канд. філос. наук І. В. Бичко (відп. секретар), канд. філос. наук Ю. О. Богданов, канд. філос. наук Ю. Ф. Бухалов, доктор філос. наук В. І. Войтко, професор Д. М. Гринішин, канд. філософ. наук Г. Г. Ємельяненко, канд. філос. наук А. І. Клевцов, канд. філос. наук М. Г. Козубенко, канд. філос. наук М. В. Логвинов, канд. філос. наук І. Ф. Надольний (заст. відп. редактора), професор М. М. Олексюк, канд. філос. наук О. П. Павелко, канд. філос. наук М. П. Редько, канд. філос. наук В. М. Чернокозова, канд. філос. наук І. І. Чорний, доктор філос. наук В. І. Шнигарук.

В. І. ЛЕНІН ПРО КАТЕГОРІЇ «ТОТОЖНІСТЬ» ТА «ВІДМІННІСТЬ»

Історія пізнання об'єктивної дійсності — це історія пізнання її руху. Лише пізнаючи рух, ми спроможні зрозуміти, відобразити те, що рухається, і тільки у русі предмети та явища проявляють свою сутність. Метою, змістом пізнання є «...безконечний процес поглиблення пізнання людиною речі, явищ, процесів і т. д. від явищ до сутності і від менш глибокої до більш глибокої сутності» [9, 205].

Моментами у цьому безконечному процесі руху пізнання є логічні категорії, які відображають найбільш загальні і суттєві відношення, сторони об'єктивного світу. З цього приводу В. І. Ленін говорив: «Перед людиною сіть явищ природи. Інстинктивна людина, дикун, не виділяє себе з природи. Свідома людина виділяє, категорії є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею» [9, 79]. Такими сходами у пізнанні людиною об'єктивної дійсності є категорії «тотожність» і «відмінність».

Як сходишки у пізнанні людиною оточуючого світу категорії тотожність і відмінність самі відображають певні сторони, закономірності об'єктивного світу. Такою стороною є насамперед єдність предметів і явищ, яка дає можливість встановити між ними «тотожність» та «відмінність».

«Єдність світу,— говорить Ф. Енгельс,— полягає не в його бутті, хоч його буття є передумова його єдності, бо спочатку світ повинен *існувати*, перше ніж він може бути *єдиним*... Дійсна єдність світу полягає в його матеріальності, а ця остання доводить-ся не парою фокусницьких фраз, а довгим і трудним розвитком філософії та природознавства» [4, 41]. Матеріальна єдність світу виражається в тому, що всі процеси і явища в мікро- і макросвіті підкоряються загальним законам діалектики. Всім процесам і явищам властивий також принцип причинності, згідно з яким всі явища у світі причинно обумовлені. В. І. Ленін підкреслював, що каузальність є частинкою всесвітнього об'єктивного зв'язку явищ [9, 145]. Крім того, проявом єдності світу є властиві йому загальні фізичні закони: збереження енергії, імпульсу, заряду і т. п. Таким чином, принцип єдності тісно пов'язаний з поняттям зако-

ну, який є ступенем у пізнанні людиною взаємообумовленості, зв'язку; закон відображає спокійне, тотожне, основу явища, його сутність, тому тотожне характеризується єдністю сутності предметів і явищ об'єктивного світу, єдністю різноманітного.

Але виділити тотожність предметів можна лише при умові, якщо їм властива відносна стійкість, визначеність, окремість. Щоб бути певною визначеністю, предмет повинен складатися із структурних елементів, об'єднаних у певну систему. Кожна матеріальна система, межі буття якої визначені внутрішньою енергією її зв'язку, існує в певних рамках міри зовнішньої взаємодії. У цій системі спостерігається єдність стійкості і мінливості, тотожності і відмінності, що відповідає її мірі.

Проте кожна матеріальна система не є щось ізольоване від зовнішнього світу. Вона перебуває під впливом зовнішніх факторів. Універсальна взаємодія предмету з його матеріальним оточенням, трансформована через специфіку внутрішньої динаміки, стійкості і мінливості, тотожності і відмінності є зрештою причиною його якісних змін.

Єдність кількісних і якісних характеристик предметів і явищ виражає міру моментів у них перервності (дискретності) і безперервності. Безперервність у розвитку предметів свідчить про їх спадковість, тотожність, а перервність виражає різницю у них в процесі руху, розвитку. Так, біологічна форма руху порівняно з іншими є дискретністю у тому розумінні, що вона не зводиться до інших видів руху матерії, і безперервністю, оскільки вона пов'язана з іншими формами руху. Енгельс писав: «Називаючи фізику механікою молекул, хімію — фізикою атомів і далі біологію — хімією білків, я хочу цим виразити перехід однієї з цих наук у другу, — отже, як існуючий між ними зв'язок, безперервність, так і відмінність, дискретність обох» [5, 185—186].

Категорії «тотожність» і «відмінність» відображають найважливіші сторони загального зв'язку явищ, різні ступені взаємовідношень їх зв'язку. Тому В. І. Ленін не випадково включає в елементи діалектики різні відношення предмету до інших предметів [9, 205]. Але не можна отождествлювати взаємозв'язок предметів і їх відношення. Тут, цілком вірно твердить А. І. Уйомов, при наявності взаємозв'язку зміна одного предмету веде до зміни іншого, а при зміні відношення між предметами змінюється саме відношення, предмет же залишається незмінним, якщо нема інших причин для його зміни [10, 50—51].

Зміна компонентів у відношенні залежить від конкретних умов, тому будь-яке відношення, говорить В. І. Ленін, конкретне, і завжди потрібно враховувати конкретне відношення в конкретному розвитку [8, 70—71].

Вивчаючи предмети і явища в конкретних відношеннях, ми обов'язково їх порівнюємо. Це дає можливість співставити предмети об'єктивної дійсності і виявити у них тотожні і різні влас-

тивості, на основі яких ми робимо висновок про подібність чи відмінність об'єктів, що досліджуються. Наприклад, щоб виділити властивість предметів — їх чисельність, людина повинна була багато раз порівняти множини між собою (до цього приводили її практичні потреби). Співвідносячи з кожним пальцем на руці кожну вершину десятикутника, людина могла порівняти ці об'єкти і встановити їх рівночисельність. Тому не випадково ще в минулому столітті у деяких народів світу було виявлено, що у них нема окремих понять «два», «три» і т. д., а існують окремі поняття: «два дерева», «два листки» і т. д. Поняття числа виникло не одразу, а в результаті довгої роботи порівняння, під впливом запитів суспільно-виробничої практики. Цей процес був закономірним для виникнення всіх математичних понять, зокрема, і людських понять взагалі.

Порівняння встановлює тотожність і відмінність предметів на основі визначеної, стійкої ознаки, тому сама тотожність виступає як основа всякого порівняння. В принципі можливо порівняти все, навіть Венеру Мілоську і слона, але порівняння — це не довільне рефлексивне визначення, а процес, що відбувається завдяки встановленню для порівняння критеріїв «всіх людей і речей» [3, 421].

Говорячи про визначеність предметів як їх тотожність, ми можемо виділити у них якісну визначеність або якісну тотожність, що проявляється як якісно визначене (тотожне) буття тільки у взаємодії і в порівнянні з іншими якісними визначеностями. Так, своє наявне буття або якісну тотожність ізотоп (256) 102 елемента міг проявити себе лише як певна структурна система у взаємозв'язку з іншими системами, в даному випадку породжуючи при цьому нову систему — фермій і альфачастинка, — за яким і судять про ізотоп 102 елемента. Отже, свою якісну тотожність, визначеність проявляє не хімічний елемент взагалі, а ізотоп 102 хімічного елемента в системі хімічних взаємодій з іншими елементами.

Матеріальні об'єкти, перебуваючи у різному взаємозв'язку з іншими об'єктами, проявлятимуть різні якісні визначеності або якісні тотожності, де тотожність одного і того ж матеріального об'єкта включатиме в себе відмінність, як відмінність різного у собі.

При цьому слід відзначити, що ні тотожність, ні відмінність існують не самі по собі, а лише як вираз визначеностей предметів у співвідношенні один з одним. Не випадково Гегель, розглядаючи тотожність, відмінність, протилежність, відносить їх до рефлексії.

Розглядаючи тотожність та відмінність в середині одного предмета як певної системи елементів, ми підійшли до необхідності співвідношення їх з поняттями «якість» і «кількість».

В. І. Ленін, розкриваючи діалектичний шлях пізнання, що йде

від визначення речі через категорії кількості і якості до пізнання її сутності з допомогою категорій тотожності, відмінності, основи, писав: «Спочатку *мелькають* враження, потім виділяється *де-що*,— потім розвиваються поняття *якості* (визначення речі або явища) і *кількості*. Потім вивчення і розмірковування спрямовують думку до пізнання тотожності — відмінності — основи — сутності *versus* явища,— причинності *etc.* Всі ці моменти (кроки, ступені, процеси) пізнання спрямовуються від суб'єкта до об'єкта, перевіряючись практикою і приходячи через цю перевірку до істини (-абсолютної ідеї)» [9, 302—303].

Тотожність в сутності є самототожність предмета в його існуванні, яка виступає як внутрішня суперечність, роздвоєння єдиного, як тотожність протилежностей, останнє «...є визнання (відкриття) суперечливих, *взаємовиключаючих*, протилежних тенденцій в *усіх* явищах і процесах природи [і духу і суспільства в тому числі]. Умова пізнання всіх процесів світу в їх *«саморусі»*, в їх спонтанейному розвитку, в їх живому житті, є пізнання їх, як єдності протилежностей» [9, 345—346]. Сучасна наука говорить про те, що єдність протилежностей впливає із внутрішньої взаємодії структурних елементів матеріальних систем і є внутрішньою причиною їх саморуху. Поняття «протилежність» є узагальненим виразом нашої інформації про взаємовиключаючі сторони дійсності, що розкривають овій зміст тільки у взаємовиключенні. Єдність протилежностей означає, що вони існують в одному предметі, явищі, є невід'ємними сторонами їх і обумовлюють одна одну. Але єдність протилежностей не означає їх повної, абсолютної, абстрактної тотожності.

Абстрактна тотожність має місце як момент в пізнанні людиною конкретної дійсності, бо конкретне не створюється мисленням, а засвоюється, відтворюється як конкретне, за словами К. Маркса, духовно. Значення абстрактного як загального «...суперечливе: воно мертве, воно нечисте, неповне *etc.*, *etc.*, але воно тільки і є *ступінь* до пізнання *конкретного*, бо ми ніколи не пізнаємо конкретного повністю. *Безконечна* сума загальних понять, законів *etc.* дає *конкретне* в його повноті» [9, 264].

Протилежності у процесі розвитку перебувають у внутрішньому взаємовідношенні, яке характеризується як відношенням тотожності, так і відношенням відмінності. Але «єдність [збіг, тотожність, рівнодіяння] протилежностей умовна, тимчасова, мінуща, релятивна. Боротьба взаємовиключаючих протилежностей абсолютна, як абсолютним є розвиток, рух» [9, 346]. Це означає, що постійність сутності певних систем — відносна, а мінливість і взаємоперетвореність їх абсолютна. І дійсно, визнання абсолютної єдності, тотожності протилежностей обов'язково привело б до примирення протилежних сторін, до зупинки саморуху, перетворило б усі процеси нашої дійсності в омертвілі моменти.

Таким чином, при дослідженні певного предмету, що є струк-

турою певних елементів, взаємопов'язаних за певними законами, і знаходяться у взаємозв'язку та взаємодії з системою, в якій проявляється цей предмет, ми, як говорив В. І. Ленін, ідемо від роздвоєння цього предмета на якісні і кількісні характеристики до пізнання його сутності через категорії тотожність, відмінність, протилежність. При цьому тотожність виражає єдність сутностей, а субстанціональна відмінність розкриває суттєвий характер відмінності явищ, що порівнюються.

Відмінність у сутності виражає протилежні сторони однієї сутності. Маркс говорив: «...північний полюс і південний є однаково *полюсами*, їх *сутність* тотожна, так само *чоловіча* стать і *жіноча* є один і той самий *рід*, одна *сутність* — людська сутність. Північ і південь — протилежні визначення *однієї і тієї самої* сутності, відмінності однієї *сутності* на *вищому ступені її розвитку*. Вони являють собою *диференційовану* сутність. Вони є те, чим вони є, *лише як розрізнене* визначення, і саме як *це* розрізнене визначення сутності» [1, 300—301].

Категорії тотожність і відмінність відіграють велику методологічну роль у вивченні суспільних явищ. Але у суспільстві тотожність і відмінність проявляють свою специфіку, вони виступають у вигляді соціально-політичної рівності і нерівності, що означає практичну тотожність людини з людиною. «Рівність є усвідомлення людиною самої себе у сфері практики, тобто усвідомлення людиною іншої людини як рівної собі» [2, 41]. Практична тотожність, чи соціальна рівність може бути встановлена лише тоді, коли буде встановлена соціальна справедливість. У докомуністичних формаціях не існувало і не існує соціальної рівності. «...Рівність,— писав В. І. Ленін,— є обман, якщо вона суперечить визволенню праці від гніту капіталу. Це ми говоримо, і це цілковита правда. Ми говоримо, що демократична республіка з сучасною рівністю — це брехня, обман, що рівності там не додержують і її там бути не може, і те, що перешкоджає користуватися цією рівністю — це є власність на засоби виробництва, на троші, на капітал» [7, 315].

Таким чином, головним завданням при встановленні соціальної рівності є знищення класів. Дійсна рівність встановлюється при соціалізмі, першій фазі комунізму, хоча він і містить в собі ще елементи нерівності. Але соціалізм встановлює рівність членів суспільства до засобів виробництва, що є головним моментом у здійсненні фактичної рівності, лозунгом якої буде «кожний по здібностям, кожному по потребах» [6, 425]. Велична картина встановлення практичної рівності членів суспільства накреслена в Програмі КПРС, прийнятої XXII з'їздом КПРС. Коли настане фактична рівність, то вимоги її стануть історією, і «тому,— підкреслює Енгельс,— хто наполягатиме, щоб йому з педантичною точністю була видана належна йому рівна і спра-

ведлива частка продуктів,— тому на посміх видадуть подвійну порцію» [4, 293].

Таким чином, категорії «тотожність» і «відмінність» є одними із основних категорій матеріалістичної діалектики. Вони є виразом діалектики предметів та явищ об'єктивної дійсності, і дають можливість нам сприймати її як відносно стійкі, якісно і кількісно визначені предмети, одночасно маючи в собі відмінність з собою, а також відмінність у співвідношенні з іншими предметами. Категорії «тотожність» та «відмінність» охоплюють те загальне, яке властиве одиничним предметам як визначеностям, відображаючи в цих одиничних предметах загальні, тотожні моменти, а її окремість, особливість служить виразом різноманітності об'єктивного світу. Таким чином, категорії «тотожність» і «відмінність» виражають діалектику взаємовідношення загального, одиничного та окремого. Загальне і одиничне, як і тотожне та відмінне виявляються при порівнянні предметів і явищ об'єктивної дійсності. У логічній операції порівняння загальне і виступає як тотожне, а одиничне — як відмінне.

Категорії «тотожність» і «відмінність» виражають окремі сторони законів матеріалістичної діалектики, в цьому їх взаємозв'язок із законами діалектики.

Краткое содержание

В. И. Ленин уделял большое внимание в своих трудах проблеме методологической функции категорий. В этой связи он рассматривал также категории «тождество» и «различие». В статье освещается вопрос о том, как, в какой последовательности и какое место в процессе познания отводил В. И. Ленин этим категориям, раскрывается механизм их взаимосвязи и их всеобщность.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 2.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3.
4. Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1953.
5. Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1953.
6. В. І. Ленін, Твори, т. 25.
7. В. І. Ленін, Твори, т. 29.
8. В. І. Ленін, Твори, т. 32.
9. В. І. Ленін, Твори, т. 38.
10. А. И. Уемов, Вещи, свойства и отношения, М., 1963.

ОСНОВНИЙ ПРИНЦИП ПОБУДОВИ СИСТЕМИ ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ

Знання, в залежності від ступеня свого розвитку, може мати характер системи або суми. Перше — це теоретичне знання, друге — емпіричне. Людське пізнання йде від емпірії до теорії, від суми до системи. Останні, таким чином, утворюють два історичних ступеня розвитку. Це притаманно як окремим галузям, так і всій історії мислення. За Ф. Енгельсом, XVIII ст. не знало науки: наука, тобто теоретичне знання — здобуток XIX—XX ст. [1, 559—560].

Система, на відміну від суми, являє собою певні закономірні зв'язки між поняттями, категоріями даної галузі знання, тоді як сума є сукупністю окремих положень, понять, законів і т. д., суттєві зв'язки між якими невідомі.

Слід підкреслити важливість закономірних, внутрішніх зв'язків між категоріями науки, бо кожен предмет має безліч властивостей, і кожна з них може бути критерієм для розрізнення або поєднання явищ. Мета науки — відкрити закономірності речей або мислення, і не лише окремі закони, яких чимало у кожній науці, але й основний закон (принцип), який би поєднував всі ці окремі закони в систему. Основний закон, або принцип, повинен виражати сутність явища; інакше створювані ним зв'язки будуть зовнішніми. З цього боку системи можна поділити на дві категорії. Людське мислення взагалі, незалежно від своєї розвинутості, не задовольняється нагромадженням окремих положень, а намагається впорядкувати їх. При відсутності принципу, воно об'єднує знання за певними зовнішніми ознаками. Такі системи називаються класифікаціями — розподілом багатьох предметів чи явищ на окремі групи за тією чи іншою ознакою. Такою є зокрема «система Лінея», яка певною мірою впорядковувала безконечну різноманітність рослинного світу.

За зовнішніми ознаками розподіляли тварин, поки Ч. Дарвін не відкрив закону перетворення одних видів тварин у інші. Класичним прикладом є також відкриття Д. І. Менделєєва, суть якого полягає, знов-таки, в принципі, чи законі переходу одних хімічних елементів у інші.

Далі. Оскільки різні галузі знання розвиваються нерівномір-

но, то принципи більш розвинутих використовуються, як правило, для систематизації галузей менш розвинутих. При цьому у зв'язок приводяться явища якісно дуже різні (організмична теорія світу Арістотеля, механістичне тлумачення мислення в філософії Демокріта або Декарта і т. д.). В епоху розквіту математики (XVII—XVIII ст.) неодноразово робилися спроби надати філософії суворо наукового виду за допомогою математичних принципів, яскравим виразом чого є знаменита «Етика» Б. Спінози, доведена геометричним методом. Тим же шляхом йшли Г. Лейбніц, який вперше висунув ідею всезагального наукового методу («універсальна характеристика», що знайшла втілення в сучасній математичній логіці), Х. Вольф, який зробив спробу всі відомі йому науки викласти «геометричним методом» тощо. І таке спостерігалось не лише у математиці. Властиво, метафізичний (в той час дійсно всезагальний) метод був перенесенням методів тогочасного емпіричного природознавства в сферу філософії: «Перенесений Беконом і Локком з природознавства у філософію, цей спосіб розуміння створив специфічну обмеженість останніх століть — метафізичний спосіб мислення» [2, 21]. Отже філософія, яка не мала свого власного методу, запозичала його або у природознавства, або у математики.

Першим, хто виступив проти такого стану речей, був І. Кант. У «Трансцендентальному вченні про метод» («Критика чистого розуму», 1781) він розвинув ідею докорінної відмінності філософії та математики, прийшовши до висновку, що «слідкування математичного методу в цьому роді знання (філософії.— М. Б.) не може дати ніякої користі, хіба лише у тому, що ясніше відкриваються його власні недоліки: хоч геометрія і філософія подають одна одній руку в природознавстві, але вони зовсім відмінні одна від одної і тому не можуть копіювати методи одна одної» [5, 609]. Критика Канта має історичне значення, бо кладе початок розробці нового діалектичного методу.

Сам Кант, незважаючи на окремі діалектичні відкриття (наприклад, антиномії), в цілому залишився метафізиком, і його роль вичерпується постановкою питання та критикою засилля у філософії методів інших наук. Позитивна розробка нового методу втілювалась у працях Фіхте, Шеллінга, Гегеля, а потім Маркса, Енгельса, Леніна. У геніальних творах цих мислителів філософія, нарешті, здобула свій власний метод. З цього часу існує три загальних методи: математичний, філософський, або діалектичний і метод природознавства, який в цілому є тим же старим метафізичним методом. Науковими вважаються два перші з них, які дозволяють побудувати дійсно наукові систематичні теорії. Щоб зрозуміти основний принцип структури системи філософії, ми коротко зупинимось на порівнянні математики і діалектики. Як на приклади діалектичної «обробки предмета» ми спирати-

мемося на дві найдосконаліші в цьому відношенні системи знання — «Науку логіки» Гегеля і «Капітал» Маркса.

Будь-яка математична теорія починається з аксіом, постулатів, визначень і правил оперування ними, такими є, наприклад, «Елементи» Евкліда або «Основи геометрії» Д. Гільберта. Початок діалектичної системи становить одна вихідна категорія («клітинка» даної системи) — «чисте буття» у Гегеля, «товар» у «Капіталі» Маркса. У «Науковченні» Фіхте було, як відомо, три «основи», але з розвитком діалектики було доведено, що досить однієї з них, щоб вивести інші.

Головний зміст математичної теорії становлять теореми, тобто положення, що необхідно довести. Доведення кожної теореми, залежно від місця, яке воно займає у системі, спирається або безпосередньо на аксіоми, або на інші вже доведені теореми. У філософії також кожна наступна категорія впливає з попередньої. Але є суттєва різниця між цим виведенням категорій і математичним доведенням в тому, що хоча доведення кожної нової теореми спирається на попередні і в цьому розумінні впливає з них, але само воно формулюється незалежно від них. Якщо аналіз грошей відомий нам лише до «особливої форми вартості», то діалектика цієї форми сама веде до наступної «загальної форми». Якщо ж ми довели десяту теорему, то з неї не видно, якою буде одинадцята. Лише знаючи нову теорему, незалежно від попередніх, ми можемо встановити зв'язок між нею і останніми. Про положення математики Гегель писав: «На кожному з них можна перервати виклад; кожне наступне починає для себе спочатку, причому перше само не переходить до другого, і між ними, таким чином, не виникає необхідного зв'язку, зумовленого природою самої речі» [6, 23]. Ця особливість математики пояснюється тим, що вона базується на принципах формальної логіки (яскравим виразом чого є так зване «доведення від супротивного»), внаслідок чого «знання переходить від рівності до *рівності*. (Воно) не доходить до розрізнення сутності, до суттєвого протиставлення або нерівності, не досягає тому і переходу протилежного в протилежне, не доходить до якісного, іманентного руху, до саморуху» [6, 23].

Навпаки, у діалектичній системі кожна попередня категорія іманентно переходить до іншої, якісно відмінної, бо цей рух здійснюється завдяки закону діалектичної суперечності і є *саморухом*. Це зрозуміло, бо діалектика, на відміну від метафізики і механіцизму (які вбачали причину руху у зовнішньому поштовху) є науковою теорією саморуху дійсності. У побудові системи знання це виявляється у іманентному перетворенні понять, тоді як математика в цьому відношенні стоїть, так би мовити, на точці зору механіцизму.

Такий висновок впливає з порівняння двох методів. Розглянемо його більш детально.

Отже, філософська система категорій повинна бути теоретичним зображенням саморуху дійсності; кожна категорія у такій системі закономірно перетворюється в іншу. Суттєвою особливістю філософських категорій є їх парність (кількість — якість, буття — небуття, матерія — овідомість і т. д.). Кожна пара утворює певну єдність протилежностей. Тому взаємоперетворення категорій є взаємоперетворенням протилежностей, а це і є основним законом діалектики [4, 206]. Система розгортається поступово, одна категорія переходить в другу, друга — в третю і т. д. Не можна одночасно розглядати не лише всі, а навіть дві категорії. Єдність категорій (яка і утворює систему) полягає не в одночасності їх розгляду, а в поступовому переході від однієї до іншої. Тому «основоположенням» системи повинна бути одна вихідна категорія. Оскільки друга, протилежна не ззовні приєднується до першої, а випливає з неї, то вихідна категорія повинна роздвоюватись на саму себе і свою протилежність. «Роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його ... є *суть* (одна з «сутностей», одна з основних, коли не основна, особливостей або рис) діалектики» [4, 345]. Через це роздвоєння одна з протилежностей переходить в іншу. Якби їх було більше двох, то нова категорія перейшла б в третю і т. д. Але їх лише дві. Тому дальший рух полягає в зворотному переході нової категорії до першої, того єдиного, з роздвоєння якого почався рух. Повернення до *єдиного* означає, по-перше, доведення *єдності* даних протилежностей, по-друге, що ця єдність здійснюється за допомогою *подвійного* переходу. Результат цього руху — не просто повернення до початку, а нова категорія, синтез («єдність») двох перших [наприклад, якість—кількість—міра, причина—наслідок—взаємодія, ідеальне—матеріальне—діяльне та ін.]. Без такого «зняття» протилежних категорій в третій ми не могли б вийти за межі перших двох. Це дуже важливий момент. К. Маркс називає його суттю діалектичного руху. «Співіснування двох взаємно-суперечних сторін, їх боротьба і їх злиття в нову категорію становлять *суть* діалектичного руху» [3, 132]. Думку В. І. Леніна про роздвоєння єдиного треба доповнити положенням Маркса про злиття двох протилежних категорій у третій, щоб досягти повного зображення «ядра», «клітинки» діалектичного руху. У схематичному зображенні це ядро має такий вигляд:

Єдине — [роздвоєння на протилежності] — єдність протилежностей (третя категорія).

Висхідним пунктом дальшого руху є третя категорія, яка знову роздвоюється на дві нові категорії тощо.

Прикладом може бути «Наука логіки» Гегеля:

(чисте буття $\rightarrow$ ніщо) $\rightarrow$ становлення $\begin{cases} \nearrow \text{виникнення} \\ \searrow \text{знищення} \end{cases}$ наявне буття

і т. д.

Ми одержуємо, таким чином, ритмічний процес, кожний етап якого складається з трьох ступенів:

єдине — боротьба — злиття, або

тезис — антитезис — синтез, або

положення — заперечення — заперечення заперечення.

З останнього видно також, що діалектичний рух розгортається у формі закону заперечення заперечення. Необхідність цього зумовлюється зв'язком між законом єдності і боротьби протилежностей і даним законом. Насправді, останній дає *подвійне* заперечення, бо мова йде про негативне відношення між протилежностями, яких дві, а звідси і два заперечення. Наприклад, суспільна (первісна) власність переходить в приватну, а остання може перейти *лише* в суспільну (бо третьої форми власності немає). Різниця між двома законами пояснюється тим, що, формулюючи перший з них, ми загалом говоримо про обидві протилежності, але логічно можна зобразити спочатку одну, потім її заперечення, і нарешті заперечення заперечення.

Таким чином, якщо діалектичний рух здійснюється за законом суперечності, то з цього випливає необхідність розгортання його у формі заперечення заперечення. Це власне один і той же закон, лише в різних формах. Якщо мати на увазі лише зовнішню сторону справи (*три* ступені руху), ми одержимо так звану тріаду:

тезис — антитезис — синтез.

Тут треба з'ясувати одне непорозуміння. Як відомо, Гегель часто зловживав тріадою, використовуючи її як знаряддя для штучного конструювання і створення «діалектичних» зв'язків, які не відповідають дійсності. Це так, але тут доречно нагадати слова самого Гегеля, сказані ним з приводу філософії Шелінга і шелінгіанців: «Формалізм, правда, також завоює собі троїчність і додержувався її пустої *схеми*; але поверховість, скандальність і пустота сучасного філософського так званого *конструювання*, що полягає тільки в тому, щоб скрізь підсовувати цю формальну схему, без поняття та іманентного визначення, і вживати її для встановлення зовнішнього порядку, зробили цю форму скучною і принесли їй лиху славу. Проте, через пошлість цього висновку вона не може ще втратити своєї внутрішньої цінності...» [4, 213]. Невірне застосування тріади не дає нам підстави взагалі відкинути її. «Тріада» — лише *форма* закону заперечення заперечення. Тому позбавлення її права на існування означає викреслення з діалектики не лише даного закону, а й закону суперечності, тобто знищити всю діалектику. Закон єдності і боротьби протилежностей — всезагальний закон, тому і закон подвійного заперечення також всезагальний, тому і тріада має загальне значення. Необхідно лише правильно її застосовувати. «Троїчність» виражає лише той факт, що дві категорії зливаються в третій, а це — «сутність діалектичного руху».

Критикуючи тріаду, часто вказують на те, що і Гегель, мовляв, не міг суворо її дотримуватися; наприклад, видів суджень у нього не три, а чотири,— реальні факти ламали його схему. Але, по-перше, сам Гегель вважав, що «форма методу — *троїчність* — є лише повністю поверховою зовнішньою стороною способу пізнання». [4, 213]. По-друге, заперечення заперечення є третім членом, говорить Гегель, «коли взагалі бажають лічити, але можна визнати його і *четвертим*..., налічуючи *два* заперечення: «просте» (або «формальне») і абсолютне» [4, 212].

Візьмемо приклад з фізики. Спочатку панувала корпускулярна теорія світла (Ньютон), потім хвильова (Френель), нарешті — єдність обох (сучасна фізика). Ми одержуємо, таким чином, тріаду. З другого боку, хвильова теорія Френеля спочатку цілком відкинула Ньютонівську теорію (формальне заперечення), але потім виявилось, що деякі факти без корпускул не можна пояснити (друге заперечення — «із збереженням позитивного»), нарешті вчені довели, що абсолютно всі явища мають і корпускулярний і хвильовий характер. Ми одержуємо тетраду. Гегель в цілому користувався тріадою, бо заперечення в його філософії — не формальне, а абсолютне (діалектичне). З цього аж ніяк не випливає, що трічність методу — перекручення дійсності.

Вищенаведені міркування дозволяють зробити висновок, що основним принципом побудови системи філософських категорій повинен бути закон єдності і боротьби протилежностей. Та це й зрозуміло, бо йдеться про теорію діалектики, «ядром» якої є даний закон. Які категорії ми не візьмемо (кількість, якість, свідомість, буття і т. д.), суттєві зв'язки між ними дає саме цей закон. А якщо так, то рух категорій набуває форми заперечення заперечення («тріади»). Оскільки єдність і боротьба протилежностей — основний закон діалектики, на його основі будується вся система, яка, внаслідок цього, має не лише в окремих ланках, а й в цілому вигляд генетичного руху через три головні етапи: ствердження — заперечення — заперечення заперечення.

Що ж до застосування у філософії методів інших наук, то тут треба мати на увазі такі обставини. Знання проходить в своєму розвитку дві стадії: диференціації та інтеграції. Розчленування наук на першій стадії супроводиться створенням у кожній науці власних методів; процес інтеграції, який, до речі, відбувається зараз, навпаки, вимагає перенесення методів одних наук в інші. Методи фізики застосовуються у хімії — виникає фізична хімія; логіка, розроблена на основі математичних методів дає математичну логіку і т. д. Сфера дії тих або інших методів залежить від розвиненості і загальності, «абстрактності» науки. Причому, як правило, методи більш абстрактних наук застосовуються до менш абстрактних, а не навпаки. Тому існують «філософські питання фізики», але немає «фізичних питань філософії». Найбільш загальні науки — філософія і математика, тому сфера дії діалектично-

го і математичного методів по суті необмежена. Колись Кант висловив думку, що у знанні науки стільки, скільки математики. Зараз ми можемо додати: ...і діалектики. Знання, яке не увібрало в себе діалектичної і математичної форм, не може вважатися науковим.

Що ж до філософії, то з вищесказаного випливає, що лише математика досить абстрактна, щоб говорити про її використання у філософії — надати останній символічної форми і т. п.

Але треба мати на увазі, що застосування методів одних наук у інших не може вести до ігнорування методів останніх. Якщо без діалектики сучасна фізика — не наука, то це не означає, що діалектика замінює фізичні методи. Без законів формальної логіки взагалі неможливе мислення, але закони хімії — не закони формальної логіки. Зміст хімії, філософії і т. д. визначається внутрішніми властивостями їх предметів, і системи різних галузей знання повинні будуватися, виходячи з цих властивостей. Конкретний зміст має конкретну форму і виробляє конкретний метод.

Краткое содержание

В статье рассматривается вопрос об основном принципе построения философских категорий. Анализ показывает, что таким принципом должен быть закон диалектического противоречия. А так как последний есть единство и отрицание («борьба») противоположностей, то система диалектических категорий будет развертываться в форме отрицания отрицания («триады»). Исследуется также вопрос о возможности применения для этого методов других наук, и делается вывод, что содержание самостоятельной науки имеет свою внутреннюю форму, свой собственный метод; методы же других наук могут иметь лишь вспомогательное значение.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 20.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4.
4. В. І. Ленін, Твори, т. 38.
5. І. Кант, Сочинения в 6-ти томах, т. 3.
6. Гегель, Сочинения, т. IV.
7. Гегель, Сочинения, т. V.

ПРО ПОБУДОВУ ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ ЯК «ІСТОРИЧНОЇ ТЕОРІЇ»

Як відомо, К. Маркс при створенні теорії політекономії капіталістичного суспільства у «Капіталі» застосував метод сходження від простішої абстракції до відображення об'єкта дослідження у всій конкретності. Цей метод включає в себе принцип єдності логічного та історичного, і твердить, що логіка побудови теорії повинна співпадати у деяких важливих моментах з історією становлення соціального об'єкта дослідження. «Капітал» К. Маркса і до нинішнього часу є блискучим зразком побудови теорії. Тому він знову і знову привертає увагу багатьох філософів, які прагнуть застосувати метод «Капіталу» до побудови інших теорій, або виявити деякі загальні риси такого методу, які б можна було використати при побудові будь-якої суспільної науки. До останніх належить, зокрема, Б. А. Грушин, який у книзі «Нариси логіки історичного дослідження» та інших працях розробив деякі загальні закономірності вищезгаданого методу К. Маркса, як методу побудови будь-якої «історичної теорії».

Створення системи категорій діалектичного матеріалізму за методом «історичної теорії» спирається на те, що послідовність категорій у такій теорії, взаємозв'язок між ними повинен співпадати із загальною тенденцією становлення цих категорій у розвитку людської свідомості. Причому аналіз становлення цих форм людської свідомості треба починати не з виникнення науки, зокрема філософії, як це звичайно робилося у попередніх спробах, а з виникнення перших форм людської свідомості як у філогенезі, так і у онтогенезі [6].

У тій же статті ми зробили спробу показати, що і у філогенезі, і в онтогенезі становлення людської свідомості, перші форми мислення і мови первісної людини були відображенням деяких найважливіших трудових дій цих людей. Тому і вихідною «клітиною», найпростішою абстракцією при побудові системи філософських категорій повинна бути така категорія, яка відображає одиничний елементарний акт трудової діяльності людини. У статті [7] ми зупинилися на тому, як у філогенезі і онтогенезі становлення людської свідомості з перших форм мислення і мови, які відображали лише якісь практичні дії людини, виникають так

звані онтологічні категорії, які відображають явища і закони матеріального буття, що існують незалежно від людини. У статті [8] нами була зроблена спроба дати хоча б побіжний нарис розвитку основних форм людського пізнання у їх відносній самостійності як від практичної діяльності, так і від онтологічних форм мислення.

Завдання побудови системи філософських категорій як «історичної теорії» зводиться до виведення усіх цих категорій з вищенаведеної вихідної «клітини». Причому основні принципи такого виведення, тобто дальший логічний рух побудови наукової системи, як писав Ф. Енгельс, «являтиме собою не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично-послідовній формі; відображення виправлене, але виправлене відповідно до законів, які дає сам дійсний історичний процес...» [1, 213].

Вже аналіз психічної діяльності вищих тварин дає можливість зробити висновок, що останні можуть досить чітко аналізувати просторові, часові, кольорові та інші характерні властивості об'єктів своєї діяльності. Це означає, що ці тварини пізнають такі властивості об'єктів і використовують це пізнання у своїй життєдіяльності. Але ніяка тварина неспроможна абстрагувати такі властивості від конкретної ситуації, в якій вона діє. Тобто вона неспроможна створювати абстрактних понять про такі властивості і оперувати цими поняттями у своїй психічній діяльності.

Перші форми мислення і мови первісної людини, як було сказано вище, відображували якісь певні види практичної, трудової діяльності. Але ці історично вихідні найпростіші абстракції були ще дуже конкретними. Первісна людина у своїй практичній діяльності враховувала безліч різноманітних характеристик об'єктів своєї діяльності, наприклад, відстань до цього об'єкта, його просторову форму, характер його руху тощо. Тому і вихідні форми мислення і мови, які відображали якісь види практичної діяльності людини вміщували у собі не тільки дію суб'єкта, але і ті властивості об'єкта, на які була спрямована ця дія, тобто усі вищезгадані характеристики об'єкта (порівняй із 3, 274).

Це означає, що ми можемо розглядати історично вихідну форму мислення і мови людини як таку, яка вміщує у нерозгорнутому вигляді всю наступну систему категоріального мислення людини. Тобто розглядати становлення цієї системи, як віддиференціювання від первісної, дуже конкретної за своїм змістом категорії, окремих сторін, кожна з яких закріплюється за допомогою мови у формі якогось специфічного поняття. Система категорій філософії повинна узагальнити основні закономірності такого віддиференціювання окремих понять, категорій, створити теоре-

тичну схему, в якій будь-яка категорія виводиться з попередніх і зрештою з вихідної «клітини» цієї системи.

Які ж закономірності такої побудови системи категорій філософії дають нам науки, що вивчають історію становлення людської свідомості як у філогенезі, так і в онтогенезі? На жаль ці науки розкрили ще далеко не всі етапи і закони такого становлення. Мабуть тому у нас ще мало таких праць, які б розкривали величезне філософське значення даних цих наук, і практично немає праць, які б зосереджували увагу на значенні цих даних для побудови системи категорій діалектичного матеріалізму. Ми вважаємо, що це важливий недолік у розробці сучасної філософії, бо філософія повинна не тільки спиратися на вже визнані дані тих чи інших конкретних наук, але й давати їм якийсь загальний метод дальшого розвитку, допомагати створенню нових гіпотез і теорій саме там, де конкретна наука не має можливості побудувати нову теорію лише своїми власними методами. У цьому і полягає велика евристична роль категорій діалектики у розвитку будь-якої науки [5, 48—49].

Дійсно філософський аналіз конкретних наук про становлення людського пізнання дає змогу зробити деякі цікаві висновки. Так, в марксистській філософії практика вже давно розглядалася як основа пізнання, тобто як вихідний момент пізнання і критерій істини, а також як та сторона діяльності людини, яка зрештою визначає всі форми і закони мислення. Представники сучасних конкретних наук про становлення людської свідомості і мови також все більше приходять до висновку, що саме практичні дії людей створювали зміст первісних форм мислення. При цьому до такого висновку приходять насамперед ті дослідники, які спираються на марксистсько-ленінську методологію. Ми можемо сподіватися, що основні принципи методу побудови «історичної теорії», які були розроблені К. Марксом у «Капіталі», Ф. Енгельсом і В. І. Ленінім у їх філософських працях і які зараз розробляються далі деякими радянськими філософами, відіграватимуть важливу роль у дальшому розвитку усіх наук про становлення людської свідомості. Саме тому чині постало дуже важливе завдання по організації розробки проблеми становлення людської свідомості як представниками конкретних наук, так і філософами. Причому перші й другі повинні працювати в тісному союзі.

Розглянемо конкретніше, якими будуть принципи виведення системи категорій з вихідної «клітини», тобто з відображення у свідомості практичного акту взаємодії суб'єкта і об'єкта. Як ми вже писали [6], відображення такого акту у свідомості має чотиричленну структуру, яка складається з відображення властивості об'єкта, процесів, які виникають у мозку в результаті дії об'єкта на органи чуття суб'єкта і які можуть розглядатися як випереджаюче відображення дійсності або акцептор діяль-

ності (за теорією академіка П. К. Анохіна); відображення зворотної реакції, дії суб'єкта на об'єкт, яке може включати і знаряддя дії, праці людини і зворотної або контрольно-корекційної аферентації, за допомогою якої суб'єкт порівнює об'єктивний результат своєї практичної дії з тим ідеальним результатом дії, який був створений у мозку людини у формі випереджаючого відображення дійсності вже на другому ступені відображення практичного акту.

Такий аналіз структури відображення практичного акту у свідомості людини має важливе значення для розроблення системи філософських категорій. Дійсно, логічно припустити, що становлення категоріальної системи людського мислення повинно було відбуватися, по-перше, шляхом диференціювання у свідомості і мові окремих сторін практичного акту, які в їх первісних формах ще не віддиференціювались.

У статті [7] була зроблена спроба показати, як в становленні людської свідомості, з виникненням членороздільної мови, відбувалося віддиференціювання властивостей об'єктів від зворотної реакції суб'єкта, що веде до створення онтологічних категорій, які відображують властивості, закони буття об'єктивного світу абстраговано від суб'єкта, від його практичної діяльності.

Аналіз історичного процесу утворення онтологічних понять, категорій дає можливість знайти той перший важливий крок, який допоможе нам створити систему філософських категорій методом побудови «історичної теорії». Саме абстрагування у людській свідомості властивостей об'єкта від діяльності суб'єкта розкриває перед свідомістю безмежні можливості пізнання усіх сторін і законів речей матеріального світу.

Говорячи про систему онтологічних категорій, ми повинні зразу ж звернути увагу на те, що розуміння онтології при побудові філософії як «історичної теорії» не співпадає повністю із звичайним її розумінням у філософських системах минулого, в тому числі і в тих, які розробляли деякі радянські філософи, наприклад В. П. Тугарінов [11]. Суттєва різниця тут полягає в тому, що онтологічні категорії у філософії як «історичній теорії» розглядаються не як вихідні, не як безпосереднє відображення якихось сторін матеріального буття, а як такі, що повинні бути виведеними з якихось вихідних форм людського мислення, тобто з відображення у свідомості практичної діяльності, як найважливішого виду матеріальної взаємодії суб'єкта і об'єкта.

Ще К. Маркс у «Тезах про Фейєрбаха» писав, що головна обмеженість минулого матеріалізму полягає в його споглядальності. В останні роки в марксистській філософській літературі було надруковано чимало робіт, спрямованих на подолання тих моментів споглядальності, які ще й досі існують у багатьох філософських працях. Зокрема висловлювалася ідея про те, що невірно починати викладання діалектичного матеріалізму з онто-

логічних категорій, бо саме це і буде пережитком споглядально-го матеріалізму, в якому ці категорії розглядалися відірвано від активної практично перетворюючої трудової діяльності суб'єкта. Але й досі в усіх підручниках з діалектичного матеріалізму онтологічні категорії (матерія, рух, простір, час та всі основні закони і основні категорії діалектики) викладаються, по суті, до розглядання практики як висхідного моменту будь-якого пізнання. Тому при викладанні цих категорій ще існують пережитки споглядального матеріалізму.

Радянські психологи, які працюють над проблемою становлення людської свідомості, також приходять до висновку, що усі форми свідомості треба виводити з процесу взаємодії людини як суспільного суб'єкта із об'єктами його споживання, діяльності. Так, С. Л. Рубінштейн писав: «Первісні не *об'єкти споглядання*, а *об'єкти споживальності і діяльності...*» [9, 164]. Він висловив цікаву думку про те, що буття повинно розглядатися не як корелят чистої свідомості, як це звичайно, описується у нашій філософській і психологічній літературі, а як корелят людини [9, 164].

Саме філософія, побудована як «історична теорія», і може відповідати вимозі про виведення усіх онтологічних категорій, які відображають різні загальні сторони буття, з активної практично перетворюючої діяльності суб'єкта. Але як треба виводити онтологічні категорії з відображення практичної діяльності людини, якою повинна бути послідовність цих категорій, їх взаємозв'язок однієї з другою? На це можна відповісти лише оволодівши даними усіх наук про становлення перших форм людської свідомості як в філогенезі, так і в онтогенезі, а також загальну тенденцію застосування таких категорій у процесі пізнання будь-яких об'єктів матеріальної дійсності.

Ніяка наука, вивчаючи становлення людської свідомості, ще не розкрила чітко закономірності становлення основних форм останньої. Тому поряд з величезним емпіричним матеріалом в цих науках існує багато гіпотез про закономірності такого становлення, як у філогенезі, так і в онтогенезі. Причому, переважна більшість вчених, які працюють над цим питанням, висловлюють глибоку впевненість у тому, що в процесі становлення людської свідомості ми зустрічаємось з спадкоємністю у розвитку усіх форм психіки і що суть її вищих форм може бути вивчена саме через розкриття закономірностей процесу розвитку нижчих форм, які за певних умов перетворюються у вищі. Саме тому ми і вважаємо, що до цих процесів може бути застосований метод побудови «історичної теорії».

Проблема виведення усієї системи категорій із вихідної «клітини», тобто проблема побудови діалектичного матеріалізму як «історичної теорії» — це дуже складна проблема, яка вимагає узагальнення даних багатьох наук про становлення людської свідомості у філо- і онтогенезі і даних про історичний розвиток як

усіх конкретних наук, так і філософії. Тому вона не може бути вирішена у одній статті. Мета даної статті полягає лише у тому, щоб розкрити хоча б деякі закономірності побудови діалектичного матеріалізму за вищезгаданим методом.

При аналізі виникнення і розвитку перших форм людської свідомості про об'єкти людської діяльності, тобто онтологічних понять, ми повинні мати на увазі, що ці форми значно відрізнялися від існуючих нині форм свідомості. Ці перші форми свідомості первісних людей не могли ще досягати великого ступеня узагальнення, не могли повністю абстрагуватися від певних видів людської діяльності.

Так, багато племен і народів, які перебувають на низькому ступені розвитку, не мають, наприклад, загального слова-поняття «дерево», хоч мають слова для назви кожного окремого виду дерева [10]. Більше того, у таких народів дуже часто один і той же об'єкт називався різними словами в залежності від конкретної ситуації, в якій проходила зустріч людей з цим об'єктом. Так, ескімоси мали до сорока слів для назви моржа, в залежності від конкретної ситуації (морж на крижині, морж у морі, морж на землі і таке інше) [10].

Все це говорить, що ті перші форми у розвитку свідомості і мови людини про об'єкти її діяльності, які хоч і відокремились від зворотної реакції, практично-трудової дії людини, все ж лишалися тісно пов'язаними з останніми. Дійсно, кожна назва одного й того ж об'єкта, була необхідно пов'язана з певним видом діяльності людей. Таким чином, хоч предмет і пізнавався як певна система його властивостей, однак, це була лише система властивостей, пов'язана з певним видом зворотної практично-трудової діяльності. Лише з дальшим розвитком абстрактного мислення і мови люди навчилися повністю абстрагувати властивості об'єктів від певної зворотної реакції на них.

Це був новий етап розвитку абстрактного мислення і мови людини. Вона навчилася абстрагувати з усіх систем властивостей даного об'єкта, які змінюються певною мірою в різних конкретних ситуаціях, лише ті, що залишаються незмінними. Це дало можливість за допомогою мови оперувати поняттями про загальні властивості об'єктів якогось виду незалежно від даної конкретної ситуації, незалежно від певного виду зворотної реакції людини.

Оскільки сучасна доросла людина оперує у науці об'єктами як певною системою властивостей, що є загальними для будь-якого об'єкта даного виду, остільки ми нерідко зустрічаємося з твердженням, що саме з таких властивостей або якостей починається вивчення усіх предметів і явищ дійсності. Так, Гегель вважав, що саме якість є першою категорією пізнання визначеного буття. В. І. Ленін писав: «Якість і відчуття одне й те саме,

говорить Фейербах. Найпершим і найпервіснішим є відчуття, а в ньому неминуче і *якість...*» [2, 303].

Розглядаючи відображення властивостей об'єкта як перший крок у системі онтологічних категорій, ми повинні враховувати, що до властивостей об'єкта слід відносити і його просторові, часові характеристики та характеристики його руху. Причому у перших формах свідомості, які відображали якісь властивості, тобто онтологічні сторони об'єктів, останні характеристики ще не були віддиференційовані одна від одної. Тому слово-поняття, яке відображало об'єкт як систему певних сталих властивостей, загальних для усіх об'єктів даного виду, включало в себе і всі ті його загальні просторові, часові властивості та властивості руху, які відігравали важливу роль в процесі людської практики. Це означає, що проблема виведення усіх онтологічних категорій із перших форм свідомості і мови, які відображали якісь конкретні системи властивостей об'єкта, полягає у вивченні того, як у філо- і онтогенезі створюються певні слова-поняття, які відображають окремі види властивостей цих об'єктів. Тобто як в розвитку пізнання людини останнє стає спроможним віддиференціювати одні види властивостей об'єкта від інших.

Як виникають поняття про окремі види властивостей?

Послідовність створення таких понять, особливо в процесі філогенезу, повинна визначатися тією роллю, яку вони відіграють у практично-трудовій діяльності людей. Тобто, ті поняття, які відображають найбільш важливі для практики властивості об'єкта, повинні виникати найпершими. Крім того, такі поняття, які відображали просторові, часові властивості об'єкта та характеристики його руху, виникали не лише як узагальнення властивостей об'єктів, але і як узагальнення тих сторін діяльності людини, що також відображалися цими поняттями. Відомо, наприклад, що у дитини, яка вже починає володіти мовою, не зразу створюються абстракції про реальний простір, що перші її уявлення про простір збігаються з простором її дії і з перцептуальним простором (тобто простором, який вона безпосередньо сприймає за допомогою органів чуття) [4, 98]. Лише в дальшому розвитку свідомості і мови дитини створюються абстракції, які відображають деякі характеристики простору загальні як для об'єктів, так і для руху людини в процесі її практики. Саме це і означає створення загальних абстракцій про реальний простір [4, 209].

Оскільки просторові характеристики об'єктів і діяльності людей відіграють дуже важливу роль у практиці, дехто з дослідників становлення людської свідомості вважає, що саме ці абстракції виникають першими при становленні свідомості серед усіх абстракцій, які відображають якийсь конкретний вид властивостей об'єктів [10, 337]. Звичайно, ця гіпотеза вимагає ще дальшої розробки і доказів. Але вже зараз ясно, що, наприклад, поняття

про просторові характеристики об'єктів в філо- і онтогенезі виникають значно раніше, ніж поняття про їх часові характеристики.

Філософське поняття простору і усі філософські положення про простір виникають звичайно набагато пізніше, на тому етапі розвитку свідомості, коли створюються й інші найзагальніші наукові поняття. Такі філософські положення про простір узагальнюють усі форми конкретних проявів просторових характеристик об'єктів світу і діяльності людей. Так само можна вивести із перших форм свідомості людини й інші властивості об'єктів, які відображуються у категоріях часу, руху, твердості, гнучкості, кольору тощо.

На наш погляд, не всі філософські категорії є онтологічними. До останніх ми відносимо лише ті, що відображають такі сторони об'єктів і практичної діяльності людей, які є загальними для усіх їх видів [7]. Але з розвитком свідомості, людського мислення останні набувають все більшої відносної самостійності від практичної діяльності людей, а також від онтологічних категорій [8]. Це особливо стосується того періоду становлення науки, коли у ній виникають так звані закони внутрішнього розвитку. На цьому етапі в науці об'єктом дослідження стають самі поняття науки. Оперуючи ними за допомогою певних законів даної науки ми можемо створювати такі поняття, які не є відображенням якихось сторін вже відомих об'єктів чи попередньої практики людей. В цьому полягає внутрішня логіка розвитку науки [8].

Це змушує філософів вивчати ті закони мислення, які не є безпосереднім відображенням закономірностей відомих нам об'єктивних явищ оточуючого світу чи практичної діяльності людини. Загальні форми і закони мислення у їх відносній самостійності як від людської практики, так і від об'єктивного світу вивчаються логікою. По-перше, їх вивчає формальна логіка, яка дає нам правила виведення одних понять з інших за чітко визначеними формальними законами. По-друге, до таких законів мислення відносяться процеси творчого, евристичного мислення, які повинні вивчатися діалектичною логікою.

Велике значення законів мислення, відносно самостійних від онтології і практики, і те, що ці закони вивчаються логікою, приводить до висновку, що логіка не повинна повністю збігатися з онтологією і з законами практичної діяльності людини. А це в свою чергу ставить питання про співвідношення між усіма формами нашого мислення, про основні закономірності виведення одних форм з інших, про закони взаємозв'язку цих форм.

На усі ці питання чітку відповідь може дати лише діалектичний матеріалізм, побудований як «історична теорія». Адже усі форми і закони нашого мислення, в тому числі і онтологічні, а також закони і форми, які виникають завдяки внутрішній логіці розвитку науки, виводяться, зрештою, з тих форм мислення, які

безпосередньо відображають матеріально-практичні дії людини. Крім того всі ці закони і форми служать практиці, вертаються у сферу практики.

Саме марксистсько-ленінська теорія пізнання (яка з нашої точки зору співпадає з діалектичним матеріалізмом) і повинна встановити закономірності взаємозв'язку усіх трьох видів загально-філософських понять, необхідних у процесі пізнання будь-яких об'єктів, а саме: прагматичних, онтологічних і логічних. Причому взаємозв'язок онтологічних і логічних понять здійснюється через прагматичні, які відображають закономірності практичної діяльності людини.

Побудова діалектичного матеріалізму як «історичної теорії» дозволить нам набагато чіткіше, ніж нині, встановити закони взаємозв'язку усіх форм мислення як між собою, так і з практичною діяльністю людини. Тобто ми зможемо вивести усі форми і закони мислення із найпростішої форми, із вихідної «клітини» людської свідомості, яка відображала одиничний акт якогось виду практично-трудової діяльності людини. Все це, безумовно, сприятиме більш стрункій побудові діалектичного матеріалізму, дальшому більш швидкому розвитку усіх наук і прогресу практичної діяльності людства.

Нарешті слід зупинитися на тих дуже великих труднощах, які треба здолати при вирішенні поставленої проблеми. Це пов'язано, насамперед з тим, що побудова такої системи категорій діалектичного матеріалізму вимагає глибокого знання багатьох конкретних наук, кожна з яких на сучасному етапі є сама дуже складною системою. Тому вирішення цієї проблеми вимагає організації зусиль досить великого колективу вчених як філософів, так і представників конкретних наук.

Краткое содержание

Метод построения диалектического материализма как «исторической теории» должен опираться на данные всех наук, изучающих становление человеческого сознания и, в первую очередь, на те науки, которые изучают первые формы такого сознания как в филогенезе, так и в онтогенезе.

Такое построение диалектического материализма заключается в выведении всех категорий из исходной, простейшей «клеточки» системы — отражении в сознании единичного акта какого-то вида практической деятельности человека. Порядок возникновения определенных форм мышления, категорий из предыдущих определялся в становлении сознания важностью для практической деятельности людей тех сторон объективной действительности, которые отражались в этих категориях.

В статье подчеркивается огромное значение построения диалектического материализма как «исторической теории» для развития всех наук, указывается на трудности решения этой проблемы и предлагаются некоторые меры по их преодолению.

1. К. Маркс, До критики політичної економії, К., 1954.
2. В. І. Ленін, Твори, т. 38.
3. В. В. Бунак, Происхождение речи по данным антропологии.— «Происхождение и древнее расселение человечества», М., 1951.
4. А. Валлон, От действия к мысли, М., 1956.
5. П. В. Копинин, Логика научного познания.— «Вопросы философии», 1966, № 10.
6. В. С. Лутай, Про значення деяких природничих наук у побудові діалектичного матеріалізму.— «Філософські проблеми сучасного природознавства», вип. 7, 1967.
7. В. С. Лутай, Про співвідношення онтології і гносеології та його значення для природознавства.— «Філософські проблеми сучасного природознавства», вип. 4, 1965.
8. В. С. Лутай, Про становлення відносної самостійності мислення та її значення у розвитку природознавства.— «Філософські проблеми сучасного природознавства», вип. 6, 1966.
9. С. Л. Рубинштейн, Из неопубликованной рукописи «Человек и мир».— «Вопросы философии», 1966, № 7.
10. А. Спиркин, Происхождение сознания, М., 1960.
11. В. П. Тугаринов, Соотношение категорий диалектического материализма, Л., 1956.

ПРО ОБУМОВЛЕНІСТЬ ПРОЦЕСУ ПІЗНАННЯ РІВНЕМ РОЗВИТКУ НАУКИ

Наука є єдністю знання сталого, досягнутого і такого, що перебуває в процесі становлення. Наука є деякою сукупністю систем, які склались, і в той же час процесом одержання знань. В. І. Ленін писав: «...пізнання є *процес* поринення (розуму) в неорганічну природу заради підпорядкування її владі суб'єкта і узагальнення (пізнання загального в її явищах) ...» [7, 179]. На передньому краї науки пізнання виступає як велика кількість пов'язаних між собою досліджень, як вирішування окремих проблем. Наукове дослідження — це спосіб формування знання, становлення його в рамках проблеми, яке супроводжується процесом впорядкування його структури. Раніше одержане системне знання і дослідження — це один і той же процес пізнання, розглядуваного на різних етапах.

Співвідношення встановленого в науці, на що спираються дослідження, і мінливого цікаво описав Дж. Бернал: «Критикуючи, часто стільки ж руйнуючи, скільки і створюючи, наука постійно відкриває нові факти, закони і теорії. А проте вся споруда науки ніколи не перестає розвиватися. Вона, якщо можна так сказати, вічно перебуває на ремонті, але в той же час завжди використовується» [1, 27]. Використовується як система, добувається на передньому краї пізнання і перебудовується у всій споруді — додаємо ми.

Процес становлення знань є спадкоємним. Будь-яке одержане знання не складається на полицю досягнутих істин і не обмежується його практичним застосуванням, а бере участь у дальшому пізнавальному русі. «Свідомо чи несвідомо, але вчені обов'язково керуються теоріями і поглядами, почерпнутими із загального фонду людської культури. Коли це відбувається несвідомо, така залежність від традицій буде сліпою і приведе лише до повторення більш ранніх спроб розв'язання, які в силу змінених умов стали безпорадними. Коли це робиться свідомо, таке застосування теорії повинно спричинитися до більш глибокого знання відношення науки до суспільства в цілому, для чого найпершою необхідністю є знання історії науки і суспільства. В науці, більш ніж в якому-небудь іншому інституті людства, необхідно

вивчати минуле для розуміння сучасного і панування над природою в майбутньому» [1, 15—16]. Новий етап пізнання успадковує від науки старі факти (емпіричний матеріал), окремі думки, здогади, гіпотези, теоретичні системи, методи дослідження. Загальновідоме висловлювання В. І. Леніна щодо виникнення теорії марксизму: «Геніальність Маркса полягає саме в тому, що він дав відповіді на питання, які передова думка людства вже поставила. Його вчення виникло як пряме й безпосереднє *продовження* вчення найвидатніших представників філософії, політичної економії і соціалізму» [6, 3].

Спадкоємний характер науки свідчить про обумовленість появи нового знання старим. У цьому значенні наука як система перебуває у детермінуючому зв'язку із процесом наукового дослідження.

Загальний процес пізнання обумовлений сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів його протікання. Серед них визначальне значення має рівень практичної діяльності і стан попереднього знання. Обумовленість руху науки розвитком практики досліджувалась класиками марксизму і в ряді праць радянських та зарубіжних вчених. Серед них Дж. Бернал («Наука у історії суспільства»), О. М. Іліаді («Практична природа людського пізнання»), А. А. Зворикін («Наука, виробництво, праця»), Б. Данем («Мислителі та скарбники») та інші. Ми розглядаємо детермінованість пізнання у сфері самої науки, обумовленість знання знаннями. У цьому значенні і використовується у даній роботі поняття детермінації пізнання. Застосування до аналізу питання детермінації пізнання принципу конкретності істини свідчить, що умови і фактори, які забезпечують розвиток дослідження, мають суперечливий характер, залежать від конкретно-історичних умов, в сукупності з якими попереднє знання виступає як детермінація наступного. Один і той же фактор, але в різних конкретно-історичних умовах по-різному впливає на пізнавальний процес. Він може або стимулювати дослідження, або гальмувати його. Відповідно до цього ми вводимо поняття позитивної і негативної детермінації. Поняття негативної і позитивної детермінації використовується лише щодо обумовленості знання знанням. Взагалі ж вони описують суперечливість детермінації пізнання в будь-якому аспекті (рівнем розвитку практики, факторами суб'єктивного характеру тощо).

Інформаційна детермінованість наукового пізнання. Наукове пізнання є інформаційним процесом. Воно починається з інформації і спрямоване на одержання нової інформації. Одержана інформація стає вихідною для іншого дослідження, вона являє собою гносеологічну умову здійснення процесу пізнання. Існує суперечність між зростаючим темпом розвитку науки і обмеженістю суспільних засобів та способів і особистих можливостей освоєння її результатів. На сучасному етапі ця суперечність на-

буває парадоксальної форми: інформація з умови пізнавального процесу стає перешкодою його розвитку.

У тій чи іншій формі труднощі обробки інформації існували завжди. Специфіка сучасної науки — це такий прискорений темп зростання науково-технічної інформації, що вона не може бути оброблена старими способами. За дорученням Генерального секретаря ООН група провідних вчених під керівництвом П'єра Оже підготувала доповідь, в якій робиться висновок, що сучасні наукові досягнення подвоюються приблизно через кожні 10 років [10, 5]. Подвоюється кількість важливих наукових відкриттів, число науковців, друкованої продукції, число технічного і допоміжного персоналу в науці. Вченими підраховано, що на початку минулого століття на Землі було тільки 100 наукових журналів і періодичних видань. У 1850 р. їх стало 1000, у 1900 р. — 10 000, а в 1960 р. їх кількість наблизилась до 100 000 [10, 5]. Американський фізик Казимір підрахував, що коли б обсяг «Physical Review» (відомого американського наукового журналу з фізики) продовжував зростати так само швидко, як в період з 1945 по 1960 р., то в наступному столітті він би мав вагу більшу, ніж Земля [4, 91].

Швидкий, порівняно з минулим, темп зростання інформації ускладнює вихід вченого на передній край науки. Інформаційна насиченість в цих умовах виступає лише як можливість, потенціальний стимулюючий фактор розвитку науки. Здійснення цієї можливості упирається в розв'язання ряду проблем ґносеологічного, соціального і технологічного порядку.

ґносеологічними засобами подолання інформаційної перенасиченості служать систематизація, теоретичні узагальнення, ущільнення знань [14]. Ущільнення знань — дуже важлива здатність мислення звільнятися від переобтяженості емпіричним матеріалом шляхом діалектичного зняття його в теоретичних положеннях, судженнях, поняттях. Самій специфіці наукового знання властива «безцеремонність» щодо історичної і географічної форм його одержання. Видатний російський вчений К. А. Тімірязєв писав: «Наука не потребує ніякої перебудови, вона за самою сутністю є універсальною — її зміст, її інтереси одні і ті ж для усіх народів. Наукове відкриття — крок уперед, зроблений в одному місці, — зберігає своє значення, свою істинність де б це не було» [15, 295]. Вчені нашої епохи користуються усім багатством знань, вироблених протягом всього розвитку науки в сприйнятній у кількісному відношенні (мінімізованій) формі. У цьому значенні усе попереднє знання виступає як інформація, зміст знання.

Специфіка сучасних труднощів науки, пов'язаних із зростанням інформації, полягає у тому, що звичайні методи її обробки вже не задовольняють науку. У західній пресі звучать песимістичні голоси про кризу думки, про «розумове виснаження». Чи може людина увібрати в себе цей потік знань, чи будуть зрос-

тати, прискорюючись, і розумові здібності людей? Безумовно, розумові здібності людини розвиваються у міру розвитку її пізнавальної та практичної діяльності. Але в такому напливі наукових даних вона дійсно може не знайти виходу в сферу творчості.

Спроби подолати труднощі надлишковості інформації знаходять свій вираз в роботі по науковій класифікації і кодуванню літератури; створені спеціальні заклади, які займаються питаннями наукової інформації. У Західній Європі існує 340 інформаційних організацій. У Радянському Союзі центром наукової інформації є Всесоюзний інститут наукової і технічної інформації, де працює понад 2000 штатних спеціалістів і близько 20 000 перекладачів, зайнятих обробкою літератури, яка надходить з усього світу.

Вихід із становища, що склалося, запропонувала сама наука. Вона створила засоби, за допомогою яких є можливість запобігти труднощам її розвитку. Цей засіб — логіко-інформаційні машини, які забезпечують швидкий автоматичний пошук інформації, її обробку і видачу. В результаті інформація набуває сприйнятливої для вченого форми (кількісно оглядної і оперативно організованої) і в такому вигляді вона є однією з найнеобхідніших гносеологічних умов, складовою частиною процесу і наслідку наукової творчості. В ідеалі технічне розв'язання питання автоматизації обробки і видання інформації повинне вирішуватись в державному і світовому масштабі.

Допуск створених людиною знарядь освоєння світу в галузях, які раніше вважались полем винятково людської діяльності (творчість і керування), зумовлений як необхідністю суспільного розвитку, так і рівнем технічного розв'язання проблеми створення таких знарядь.

Людина постійно користується допоміжними засобами (приладами), ставлячи їх між собою і природою і перетворюючи з їх допомогою предмети матеріального світу з метою пізнання. Ці матеріальні засоби (прилади) здатні виконувати функцію удосконалення, відображення людиною дійсності, оскільки самі беруть участь у відображенні в процесі загальної матеріальної взаємодії. В. І. Ленін зазначав: «...логічно припустити, що вся матерія має властивість, по суті споріднену з відчуттям, властивість відображення» [5, 77]. У процесі відображення прилади виконують роль підсилювачів органів чуття людини, перетворювачів енергії об'єктів, недосяжної для безпосереднього сприйняття їх людиною у сприйнятну для неї форму. Обробка ж емпіричних даних завжди випадала на долю людини. XX ст. викликало необхідність підвищити продуктивність розумової праці.

Практичне використання створених в 50-і роки XX ст. кібернетичних машин показало певну аналогію у функціонуванні і загальних принципах їх структури з живим організмом. Як з'я-

сувальсь, електронно-обчислювальна машина має більші, ніж це передбачалось при створенні, можливості підсилення розумових здібностей людини. ЕОМ виконує з недосяжною для людини швидкістю логічні, розрахункові, арифметичні операції, робить судження і умовиводи, переробляє величезну кількість інформації. Інформаційно-логічні машини виступають в ролі елемента суб'єкта в процесі відображення, беручи участь в обробці його результатів і створенні моделей. ЕОМ, будучи організаціями дуже далекими за своєю природою від фізіологічних, все ж являють собою функціональну модель мислительної діяльності людини. Суперечки щодо можливостей проведення аналогій між мислячою людиною і інформаційно-логічними машинами, очевидно, раціональніше вирішувати з точки зору їх функціональних можливостей. На це вказує В. Д. Мойсеев: «Співставлення живої і неживої матерії буде правомірним в тій мірі, в якій їх функціонування зв'язане з однаковим видом інформаційних процесів» [9, 191].

Завдяки властивості ізофункціональності, коли береться до уваги результативна дія, незалежно від способу досягнення її, ЕОМ виявляє «здатність» до виконання мислительних операцій, подекуди маючи певні переваги, порівняно з можливостями людини. На цих перевагах будується підсилюючий ефект, результатом якого є підвищення продуктивності праці вчених, темпів розвитку сучасної науки. Одна із найпереконливіших переваг електронно-обчислювальних машин — швидкість операцій, незрівнянна із швидкістю роботи людського мозку. Для наочності наведемо порівняльну характеристику фізичних можливостей швидкості переробки інформації людиною і машиною: для людини швидкість нервових реакцій дорівнює 100 м/сек, електричний струм в обчислювальній машині — 300 000 км/сек.

Особливості введення інформації в машину і специфіка її обробки по-іншому організовує саме збирання інформації. Воно здійснюється більш чітко, ніж це робила людина, і повинно підкорюватись вимогам стандартизації і уніфікації введених для обробки в машину відомостей.

У процесі застосування ЕОМ у конкретних галузях дослідження уточнюються типи взаємодії умов і факторів явищ. Підпорядкована чіткому математичному аналізу і методу моделювання система зв'язків предмета більш яскраво виявляє свою структуру. Нове знання може бути одержаним в результаті виявлення іншої, ніж це передбачалось, субординації елементів цієї структури. Так, впровадженню електронно-обчислювальної техніки в галузь медичної діагностики передую математична обробка одержаних відомостей. В ході цієї роботи виявилось, що велика кількість ознак не відповідає тим значенням, що їм надавали. Проте деякі другорядні симптоми раптом набули першого значення: аналіз показав, що саме на них належить

орієнтуватися, визначаючи хворобу. Впровадження машинної техніки показало певну недосконалість самих наук і стимулювало їх розвиток; перші спроби застосування лічильно-вирішувальних устроїв в конкретних науках показали численні прогалини в них.

У науці є галузі, де успіх дослідження стикається з труднощами одночасного охоплення великої кількості явищ і різноманітних умов (медицина, соціологія, ґносеологія). Тут на допомогу приходить колосальна містка пам'ять машини, що дає можливість одночасно аналізувати, співставляти, встановлювати взаємозв'язки цих факторів. Вона має відомості як з історії питання (коли, ким поставлена проблема, як вирішувалась), так і останні відомості переднього краю науки.

Постановка проблеми передбачає освоєння вченим величезної кількості матеріалу для відмежування відомого від невідомого. Значну частину часу вчений втрачає на пошук і засвоєння цього відомого, інакше поставлена проблема зовсім не буде проблемою через наявність у суспільстві відповіді на неї. Підраховано, що хіміки витрачають на експерименти лише 35% свого часу, а питанням інформації (пошук матеріалів, читання, написання доповідей і т. ін.) віддають близько 50% робочого часу. Кібернетична машина бере на себе цю непродуктивну працю і звільняє людині час для дійсно творчої діяльності.

Вузьким місцем, що знижує ефективність роботи кібернетичних устроїв, є порівняно невелика швидкість введення і виведення інформації. Згідно з результатами досліджень, проведених у Гарвардському університеті і в лабораторії фірми RCA (США), людина здатна сприйняти, переробити максимальний потік інформації, як через слухові, так і через зорові або інші органи, що не перевищує 30—50 двоїчних знаків (біт) в секунду. Цей процес у людини обмежується пропускною здатністю головного мозку, який має помітні обмеження в переробці кількості інформації. У сучасних кібернетичних машинах — зворотне явище: сприйняття (переробка) інформації лімітується не стільки внутрішніми можливостями самих машин, скільки устаткуваннями, що вводять інформацію в машину [9, 214, 292].

Практичне використання машинної техніки у пізнанні засноване на взаємодоповненні переваг машини і людини. Один із провідних американських психологів А. Чапаніс наводить порівняльний перелік якостей людини і машини. Із аналізу випливає, що переваги людини сконцентровані головним чином в сфері вирішення творчих задач, поведінки в непередбачуваних ситуаціях. Машина ж має перевагу при виконанні «техніки» мислення, вона — неоціненний помічник на допоміжних етапах наукової роботи. Очевидно, буде уточнюватись і саме розуміння творчості.

Сучасні інформаційно-логічні устрої, виконуючи роль підсилювачів розумових здатностей людини, розширюють межі осво-

ення світу. Вони допомагають удосконалювати переробку інформації. З допомогою електронно-обчислювальної техніки наукова інформація одержує можливість виконувати свою роль позитивного детермінуючого фактору розвитку сучасної науки.

Взаємозалежність наукової системи і наукового дослідження. Спадкоємний процес між знанням набутим і одержуваним у своєму здійсненні також виявляє суперечність: впорядкована система старого знання одночасно виявляє тенденцію стимулювати дальший процес пізнання, розкриваючи свою відносність шляхом співставлення з виявленим незнанням, тобто позитивно впливає на рух пізнання, і тенденцію перебільшувати момент своєї абсолютності, яка об'єктивно стає негативною детермінацією.

Наукова теорія є деякою сукупністю знань, об'єднаних спільною структурою в систему. Нові факти є загрозою цілісній теорії, оскільки вимагають або зміни структури старого знання, або створення нової теорії. Нове знання суперечить старому уже тому, що воно не те, що воно не може бути ним пояснене. Усталене знання є виправданим історично і практично. Воно — наслідок тривалого процесу пізнання. Як теоретична система старе знання логічно завершене. Немає логічних причин вважати його неістинним. Тому нове знання набуває «алогічної» форми. Воно не в'яжеться з логікою старої системи. Воно не логічне в тому розумінні, що не системне, не впорядковане, тобто не може бути виведене із старої системи. Нове і старе знання перебувають у взаємозаперечному зв'язку. Логічність знання, що перебуває в процесі становлення зростає паралельно з його впорядкуванням. При зіткненні старого знання із новим, уже впорядкованим, останнє свою алогічну форму втрачає. Нині воно стає виправданим історично і практично. Але ця виправданість досягається ціною переоцінення старого знання як не істинного історично і практично. Стаючи істинним, нове знання окреслює межі істинності старого. «Усяке нове відкриття є абсурдом, але не взагалі, не абсолютно, а лише з своєї негативної, руйнівної по відношенню до старої системи знань сторони. Розглядуваний з позитивної сторони абсурд виступає як нове знання, по відношенню до якого абсурдом буде вже стара система знань» [3, 15].

Зовнішньо перервний шлях від старого знання до нового насправді зберігає поступовість. На передньому краї пізнання наукова система і дослідження зв'язані через проблему. Постановка проблеми передбачає засвоєння уже набутих суспільством наукових досягнень і виявлення невідомої галузі. Проблема ж виконує функцію організації одержуваного знання. Починаючи із здогадки, нова ідея поступово звільняється від системності старого знання. Елементи логіки наукового дослідження (про-

блема, гіпотеза, теорія) є певними етапами створення нової теорії [8]. Вони організовують дослідження всупереч старій системі. Але розірваності між системами створеною і створюваною немає, тому що нове ще не є вірогідним і до того ж користується уже здобутим. Тому все усталене знання обумовлює дослідження як генетично, так і в кожний момент (як метод). Альберт Ейнштейн, створюючи загальну теорію відносності, використовував чимало старих фізичних понять.

Попереднє знання, обумовлюючи процес дослідження, одночасно піддається критиці, яка сприяє виявленню його недосконалості. Іноді критичний аналіз передуює побудові позитивного знання, коли існує наявність суперечності між теорією і практикою, але немає ще засобів створення нової теорії. Так, погляди соціалістів-утопістів є переважно критичними. Марксистська ж теорія суспільного розвитку формувалась як єдиний спадкоємний процес створення нового і критичного переоцінення попередніх досягнень.

Остаточна оцінка нового знання або переоцінення старого відбувається, коли стикаються дві сформовані теорії. В результаті одна з них не витримує критики і відкидається, або кілька систем формують нову. Загальна форма критичності нового щодо старого в період формування стає більш різноманітною у період його зрілості. Є можливість виділити сумісні і суперечливі групи їх взаємовідношень. Серед сумісних слід відзначити кілька випадків: а) коли нові дані, що одержуються в процесі дослідження, можуть бути описані існуючою теоретичною системою знань (це факти, особливі випадки дії закону в інших умовах, практичне його застосування); б) коли стара система, пройшовши шлях ломки і переосмислення, включається в нову систему як її окремий випадок (таким є приклад взаємовідношення класичної і релятивістської механіки); в) коли зіткнення нового і старого знань завершується синтетичною теорією, яка поєднує в собі обидва або декілька зовні суперечливих пояснень. Так, вивчаючи історію природи світла, ми бачимо, що спочатку панувала корпускулярна теорія і їй суперечили факти інтерференції світла. Потім була обґрунтована його хвильова природа і в це обґрунтування не вкладалася ознака квантування світла. Синтезом стала теорія корпускулярно-хвильової природи світла, де обидва попередні тлумачення взаємно доповнюють одне одного.

В другій групі можна виділити випадки: а) коли нове знання заперечує попереднє як помилкове (відкинуті як помилкові були, наприклад, теорія флогістону, життєвої сили у хімії); б) коли суперечать між собою положення, які є істинними в різних системах розгляду (криза у фізиці XIX ст. ілюструє розгубленість вчених з приводу суперечностей, з якими вони зустрілись, метафізично переносячи закони макросвіту на пояснення явищ мік-

росвіту). Вказані дві групи взаємовідношень набутих і одержаних в процесі дослідження знань подані в формі ідеалізації. Насправді вони мають змішану форму: частина знань відкидається як помилкова, частина має нові відомості, а деяка частина включається в синтетичну теорію. Таким чином, відбувається переоцінення результатів попереднього пізнання, яке підлягає закону ущільнення знань.

Детермінація процесу дослідження попереднім рівнем науки включає крім гносеологічного аспекту психологічний і соціальний. Логічний процес становлення нового знання корегується особливостями суб'єкта пізнання, пов'язаними з його психологічною організацією, вихованням, соціальними та побутовими умовами його діяльності. На цей момент звертали увагу видатні вчені, зокрема, А. Ейнштейн та Дж. Бернал: «Наука як щось існуюче і завершене є чимось найбільш об'єктивним з усього, що відоме людині. Але в своїй діяльності як мета, до якої ми прагнемо, наука так само суб'єктивно і психологічно зумовлена як і будь-яка інша галузь людських поривань» [1, 17].

Історія науки знає багато ситуацій, коли усталене і вірогідне знання через його абсолютизацію гальмувало дальше наукове дослідження. Психологічною основою консервативності старого знання є віра в нього, підтверджена попередньою практикою, іноді марнославство вченого — творця теорії. Форми, у яких ця консервативність знаходить свій вираз — традиції, культ авторитетів, догматизм. Науці відомий випадок, коли висловлювання трьох видатних і авторитетних філософів древності. — Сократа, Платона і Арістотеля — про будову сонячної системи затримали розвиток цієї галузі науки і всієї фізики на 2000 років.

Про психологічні труднощі сприйняття нового свідчить і відомий учений-хімік XIX ст., автор електрохімічної теорії, Берцеліус: «Звичка до якоїсь думки породжує часто глибоку впевненість в її правоті, вона приховує найбільш слабкі пункти цієї думки і позбавляє нас здатності оприймати доведення, які свідчать проти неї» [13, 222]. Він став сам жертвою такого заблудження, коли з'явилися факти, що суперечили створеній ним теорії. Хімік Дюма з'ясував, що при обробці стеаринової свічки хлором частина атомів водню замінюється хлором і при цьому не зазнає істотної зміни сама речовина. Такі дані суперечили теорії радикалів — одній з основних складових частин електрохімічного вчення. Берцеліус поклавився захистити свою концепцію і оголосив досліди Дюма помилковими. Дюма ж зробив висновок, що помилковою є теорія радикалів.

Таким чином, вчений, який працює в галузі наукового дослідження, долає у крайньому разі три скрутних етапи, пов'язані із опором усталених знань: 1) труднощі виходу на передній край науки, зумовлені інформаційною перенасиченістю; 2) труднощі у створенні нового знання через інерційність старого здобутку, упо-

рядкованого діяльністю розсудку; 3) труднощі відмовлення від звичного способу мислення. Відомі свідчення про те, що А. Ейнштейн хворобливо переживав з приводу ним же введеної в 1920 р. формули квантової теорії. Звертаючись до Нільса Бора, він сказав: «Якщо квантова механіка виявиться справедливою, це буде означати кінець фізики» [4, 179—180].

Сприятливішими для вчених є періоди загальної творчої обстановки, коли старе вже підлягло критиці і в науці відкрились нові обрії. За таких умов формувались наукові здібності відомого італійського фізика Енріко Фермі. Йому не довелося, як старшим за віком дослідникам, докладати значних зусиль для сприйняття найновіших досягнень науки свого часу. Теорію Ейнштейна і експерименти Резерфорда він засвоїв в університеті, де їх тільки-но почали викладати. Завдяки цьому, він мав змогу перейти до практичного використання теоретичних відкриттів.

Абсолютизація істинності досягнутого знання, підтримана соціальними інтересами, замикає наукову систему на самій собі, ігнорує її суперечності із практикою, що розвивається, і цим перешкоджає творчому баченню світу. В результаті виникає догматизм у науці.

Подолання соціальних причин догматизму в науці передбачає заходи по удосконаленню структури суспільного буття. Психологічні ж і гносеологічні його корені можуть бути нейтралізовані внаслідок засвоєння вченими діалектико-матеріалістичного методу.

Самодетермінація процесу наукового дослідження. Діалектичний метод вимагає досліджувати явища в «їх «саморусі», в їх спонтанному розвитку, в їх живому житті», що означає «пізнання їх як єдності протилежностей» [7, 346]. Ці вимоги вказують на наявність в самому *процесі* наукового пізнання таких факторів, які стимулюють його хід і одержання результату. Закономірності наукового дослідження відображені структурою логіки наукового дослідження [8], аналіз елементів якої становить певний інтерес з огляду на питання детермінації наукової творчості.

Розгляд елементів логіки наукового дослідження — проблеми, гіпотези, передбачення, які відображають процес руху до нового знання, способи його розвитку та доведення, показує, що кожен з них поєднує в собі протилежні моменти. Вони відіграють активну роль у пізнанні, не маючи в той же час вірогідного змісту доведених знань, відображаючи нині невідоме науці. Вони є лише етапами становлення нового знання, вказують напрям наукового пошуку орієнтовно на майбутню теоретичну систему. Майбутня теоретична система, невідома ще науковцеві, стимулює і спрямовує його зусилля з допомогою логічних засобів наукової творчості.

Процес наукового дослідження починається з постановки проблеми, яка є відображенням об'єктивно виникаючої супереч-

ності між потребою суспільства в якомусь знанні і відсутністю цього знання [8, 25]. Усвідомивши проблемну ситуацію, суб'єкт спрямовує свої зусилля на пошук відомостей, яких бракує суспільству. Постановкою проблеми локалізується об'єкт дослідження і визначається напрям пошуку. Конкретні дії суб'єкта по організації об'єктивних і суб'єктивних умов в справі пошуку відсутнього знання, тобто розв'язання проблеми, створюють пізнавальну ситуацію. На формування процесу розв'язання проблеми в цих обставинах впливає весь комплекс наявних об'єктивних і суб'єктивних умов діяльності вченого.

Поставлена проблема актуально репрезентує неіснуюче знання, але таке, що має бути добути. Вона є агентом більш широкої ситуації, свідком належності існування у майбутньому більш широкої системи знань порівняно із наявною, частиною якої є відсутні нині наукові відомості, подані для нас у формі проблеми. Проблема в ході наукового дослідження виступає тим каркасом майбутнього знання, який дає суб'єктові можливість організувати об'єктивні та суб'єктивні умови і обрати пізнавальні засоби, спрямовані на можливий успіх у одержанні потрібної відповіді.

Постановкою проблеми передбачається визначення кінцевої мети наукового дослідження. Наприклад, проблема єдиної фізичної теорії елементарних частинок передбачає розкриття закономірностей взаємодії і перетворень елементарних частинок, створення єдиної теоретичної системи елементарних частинок. Не будучи пройденим, шлях наукового дослідження є цілеспрямованим процесом, детермінованим змістом поставленої проблеми і метою розв'язання її. На основі проблеми як гносеологічної структури наукового дослідження здійснюється планування і керування його ходом.

Мета, яка формулюється постановкою проблеми, бере на себе роль активного члена детермінації, визначаючи насамперед напрям діяльності суб'єкта. Усвідомлена вченим мета його діяльності формує психологічну спрямованість, установку на знайдення потрібної відповіді на поставлену проблему. Мета пізнання стає змістом установки, але остання виконує ще й функцію мобілізації вольових якостей суб'єкта, настроюючи, як свідому, так і підсвідому роботу мислення на певну хвилю. І. Т. Бжалава вказує на ще одну цінну функцію установки, яку можна спостерігати як в елементарних моторних рухах, так і в найбільш складних системах цілеспрямованих дій, тобто в процесах семантичного рангу, які характеризують поведінку та діяльність в психологічному розумінні: «Ми маємо на увазі негентропічний ефект, який незмінно супроводжує розвиток будь-якої установки,— створення нею більшої впорядкованості, більш високого рівня організованості і внутрішнього узгодження процесів, на які розповсюджується її регулюючий вплив» [2, 17].

Багато спільного із психологічним поняттям установки, досліджуваної нині грузинською школою психології на чолі з Д. Н. Узнадзе, має в справі характеристики цілеспрямованої діяльності людини поняття цільової детермінації, описане Г. Клаусом. Цільова детермінація передбачає врахування середнього члена в причинно-наслідковому зв'язку пізнавального процесу. Цей середній член є сприймаючою і перетворюючою інформацією системою, тобто вченим із усім його минулим досвідом і психологічною структурою. І. Т. Бжалава удосконалив схему Клауса таким чином, що будь-який зв'язок між причиною і наслідком (прямий і зворотний) формується при активному впливі організму-системи. За допомогою зворотних зв'язків система корегує будь-який інформаційний процес детермінації пізнання. Цільова детермінація враховує таку цілеспрямовану і активну поведінку системи, при якій остання впливає на перетворення висхідних умов творчості у пізнавальну ситуацію. Система також не є однозначно лімітованою в способі дії при заданих умовах. Навпаки, цільова детермінація, забезпечена зворотними зв'язками усіх елементів системи, передбачає свободу вибору її поведінки. Свобода вибору поведінки системи, яку передбачає цільова детермінація, пояснює, чому можливі відкриття, не забезпечені зовнішніми умовами, коли пізнавальна ситуація реалізується, так би мовити, в парадоксальній формі: стає плідотною за несприятливих умов і, навпаки, зовні забезпечені відкриття не наступають.

Поставлена мета дослідження також дає можливість в разі складності проблеми і неможливості вирішити її шляхом послідовного корегування його ходу за допомогою інформації, одержаної на попередньому етапі, проводити науковий пошук з кінця, від усвідомлення мети, роздроблюючи проблему на підпроблеми, які мають забезпечити вирішення основної. До речі, і перший шлях, коли пізнання йде через довгі послідовні приготування, не може відбуватись без з'ясування мети пошуку.

Першою відповіддю на поставлену проблему є здогадка, яка містить ідею про зміст невідомого. Питання про те, як стає можливою поява ідеї, що не є логічним наслідком раніше відомих знань, цікавить цілий ряд наукових дисциплін, в тому числі філософію, психологію, кібернетику, а також будь-яку наукову галузь, пов'язану із евристичною діяльністю. Є можливість, виходячи з історії та досвіду творчої діяльності людства, описати умови, які забезпечують роботу мислення у створеній суб'єктом пізнавальній ситуації. Але опис самого акту творчості вимагає характеристики всіх притаманних мисленню людини особливостей і можливостей, включаючи свідомі логічні операції, роботу підсвідомої області, здатність до абстрагування, до перебудови матеріалу, уявлення і фантазії, які забезпечують логічним або інтуїтивним шляхом досягнення результату. Ясно, що результат

творчого пошуку не є однозначно детермінованими висхідними умовами.

Процес творчості, який зовні являє собою перетворення ситуації браку знання в ситуацію його наявності, своїм основним і прихованим має зміну самого суб'єкта, який на основі засвоєних знань і інформації, що надходить в ході дослідження деяких розумових операцій, відкриває нові способи дії, які ведуть до досягнення мети. Питанням, якими є ці способи, посилено займається сучасна психологія. Психолог К. Дункер, аналізуючи проблему проникливого мислення, говорить: «Навіть при наявності величезної кількості знарядь не виникає сама по собі можливість у випадку боротьби потрапити у найбільш вразливе місце ворога. Більше того, ми ще побачимо, що мислення є боротьбою, в якій кується його власна зброя» [12, 24].

У певному розумінні такою зброєю виступає здатність мислення до відображення ще неіснуючого, здатність забігати вперед і конструювати свою роботу із майбутнього, орієнтуючись на свій майбутній результат. Виправданість такого методу зафіксована у логічних прийомах і способах дослідження, якими користуються вчені у своїй науковій роботі. Так, добре відомо, що математики при розв'язанні задач віддають перевагу методу, коли доведення розгортаються «зверху», від аналізу мети того, що треба довести; з'ясування ж мети супроводжується одночасно і аналізом умов. К. Дункер вважає, що протилежний шлях, на якому «із темноти приготувань раптово спалахує іскра доведення — ...цей шлях є неприродним, тобто чужим природному процесові виникнення нового» [12, 155]. В цілому, навіть і цей шлях не обходиться без спрямовуючого фактора потрібного наслідку.

Отже, ідея, яку містить здогадка, покликана виконувати функцію керування пізнавальним процесом з позицій можливого результату. Але насправді таку функцію може здійснювати лише *науково обгрунтована* ідея про природу досліджуваного процесу, тобто здогадка є передумовою виникнення наукової гіпотези. Обгрунтування гіпотези за допомогою досвідних даних і логічних засобів робить її ймовірною, і лише тоді вона може відігравати реальну роль у пізнанні.

Основна функція гіпотези у науковому дослідженні інструментальна. Вона цінна не стільки завдяки своєму реальному змістові, скільки завдяки тому, що розриває полон наявних істин і дає науці ідею, поки що не доведену, про природу досліджуваного явища. Гіпотеза містить положення, яке ще має бути доведеним, або спростованим на шляху одержання істини. Ця здогадка частина гіпотези, яка ще не має вірогідного змісту, виконує основну регулюючу роботу в дальшому дослідженні.

Думки про гіпотезу як форму організації знань висловлювали багато вчених. Загальновідомі слова І. П. Павлова, що «у будь-

який момент потрібне деяке загальне уявлення про предмет для того, щоб було на що чіпляти факти, для того, щоб було з чим рухатися вперед для того, щоб було що припускати для майбутніх шукань. Таке припущення є необхідністю в науковій справі» [11, 107].

Описових гіпотез в ролі організатора пошукової діяльності торкається П. В. Копнін, говорячи, що гіпотеза має деяку потенціальну енергію для саморозвитку знань, через що вона і виступає потужним знаряддям досліджень: «Оскільки припущення гіпотези має ймовірний характер, воно начебто забігло наперед, досліджувач для його обґрунтування шукає нові факти, ставить експерименти, аналізує наслідки пізнання у своїй і суміжних галузях науки. Тому гіпотеза, як снігова грудка, обростає знанням, теоретично виправдовуючи саму себе» [8, 185].

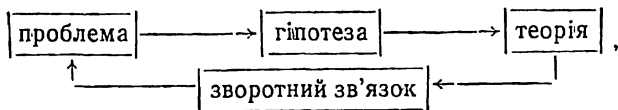
Ступінь ймовірності, вірогідності знання, яке містить гіпотеза, має велику кількість градацій, починаючи від помилкових припущень, спростованих наукою, і кінчаючи тими, які значною своєю частиною увійшли в майбутню теорію. Доказ або спростування гіпотези потребує чимало випробувань на її ймовірність, включаючи експерименти, встановлення логічної несуперечливості її елементів, розгортання чинності гіпотези щодо існуючих фактів, співставлення її з раніше одержаним вірогідним знанням, застосування системного підходу, тобто принципу конкретності істини. Спростована гіпотеза не означає, що праця досліджувача була даремною. Свою організаційну роль і в цьому разі вона виконала. Вона допомогла зібрати факти, які спростовують дане припущення, і поступилася місцем іншій.

Теоретично число можливих гіпотез необмежене. Скільки б їх не було висунуто, кожна абстрактно рівноцінна іншій тому, що містить припущене знання, яке стимулює рух дальшого пізнання. Спростування гіпотези відкидає вченого назад до проблеми, але не збідненого невдачею, а збагаченого здобутими фактами і знанням про те, у якому напрямку не слід витратити зусилля. К. А. Тімірязєв, який залишив у своїх творах не тільки наслідки своєї дослідницької праці, а й описи шляхів і методів пошуку, так оцінив значення гіпотези: «Гіпотеза, навіть помилкова, приносить свою долю користі: у випадку її спростування залишається одним можливим поясненням менше, ...звужується коло, яке наближує нас до єдиного центру — до істини. В цьому заслуга будь-якої гіпотези, в тому її виправдання» [16, 31].

Якщо ж гіпотеза доведена і знання, яке вона містить, береться як вірогідне, все ж лишається можливість, що подальші пошукові роботи виявлять факти, які поставлять під сумнів вірогідність раніше доведеної теорії і повернуть їй титул гіпотези із властивою їй рисою ймовірності.

Взаємозв'язок елементів логіки наукового дослідження, які

виконують роль формування нового знання, можна подати у схемі

з якої видно, що науковому пошуку притаманна активна взаємодія цих елементів, енергетичне живлення яких обумовлюється як прямим поступальним ходом пошукового процесу, так і зворотними зв'язками кожного наступного моменту з будь-яким попереднім.

Отже, процес пізнання перебуває під впливом подвійної детермінації потребами сучасної суспільної практики і науки і зустрічними потребами науки і практики майбутнього, де розвиток останніх має забезпечити нинішня практично-пізнавальна діяльність.

Краткое содержание

Движение научного познания — преобладающий процесс. Существует детерминированная связь между уже достигнутым, установившимся в науке и формирующимся знанием. Рассматриваются три случая обусловленности формирующегося знания: информационная детерминированность научного познания, взаимообусловленность научной системы и научного исследования, а также организующая роль элементов логики научного исследования (проблемы и гипотезы) в становлении нового знания в процессе научного творчества.

Применение к анализу детерминирующих научное исследование факторов принципа конкретности истины обнаруживает их противоречивый характер в зависимости от конкретно-исторических условий, в совокупности с которыми предыдущее значение выступает как детерминация последующего. Соответственно вводятся понятия положительной и отрицательной детерминации.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дж. Бернал, Наука в истории общества, М., 1965.
2. И. Т. Бжалава, Психология установки и кибернетика, М., «Наука», 1966.
3. І. В. Бичко, До питання про гносеологічну форму природничо-наукового знання.— «Філософські проблеми сучасного природознавства», Вид-во КДУ, 1965.
4. В. Келер, Человек разумный, М., 1964.
5. В. І. Ленін, Твори, т. 14.
6. В. І. Ленін, Твори, т. 19.
7. В. І. Ленін, Твори, т. 38.
8. Логика научного исследования, М., 1965.
9. В. Д. Моисеев, Центральные идеи и философские основы кибернетики, М., 1965.
10. П. Оже, Современные тенденции в научных исследованиях, М., 1963.
11. И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. 3, кн. 1, М.—Л., 1951.
12. Психология мышления, М., 1965.

13. А. К. Сухотин, К вопросу об уплотнении знаний.— Сборник научных работ кафедры истории КПСС и философии, изд. Томского университета, Томск, 1960.

14. К. А. Тимирязев, Наука и демократия, Л., 1926.

15. К. А. Тимирязев, Сочинения, т. 2, М., 1957.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ФОРМ МИСЛЕННЯ

Проблема виникнення форм абстрактного мислення нині стала однією з основних не тільки для філософії і логіки. Все більшу необхідність у її конкретному розв'язанні відчують лінгвістика, антропологія, етнографія, психологія та інші науки. Виходячи з думки В. І. Леніна про те, що фігури логіки — результат закріплення у мисленні практики, яка мільярди разів повторювалась, наші вчені чимало попрацювали над розробкою проблеми генезису форм мислення. Однак «білих плям» і спірних рішень у цій галузі значно більше, ніж хотілося б. Немає, зокрема, однозначної відповіді на важливе для історії і теорії мислення питання про те, чи одночасно закріплювалась практика в мисленні людей всіма фігурами логіки чи ні.

Найбільш поширеною є концепція, за якою форми абстрактного мислення виникали в певній історичній послідовності, що визначалася рівнем розвитку практики. Одна з нині існуючих форм зрілого абстрактного мислення проголошується прихильниками цієї концепції історично первинною, найістотнішою, що поклала початок усім іншим формам.

Відомий антрополог В. В. Бунак детально розробив гіпотезу про те, що в історії мислення був такий період, коли люди (пітекантропи) мислили лише ізольованими поняттями. Тільки на більш зрілому етапі розвитку практики, відокремленому значним часовим інтервалом (епоха мустье), «людина навчається не тільки користуватися ізольованими поняттями, але й формулювати зв'язок між ними» [5, 275], оволодіває зрештою «здатністю утворювати різноманітні зв'язки між поняттями, так звані «синтагми», спершу найпростіші, між двома поняттями, а потім і більш складні» [6, 50].

Подібний погляд на генезис форм мислення, що опирається на тисячолітню традицію формальної логіки розглядати судження після поняття і вбачати в ньому лише зв'язок понять, що виникли раніше, приваблює багатьох дослідників. Ця концепція притаманна підручнику з антропології Я. Л. Рогінського і М. Г. Левіна, її відстоюють етнограф Б. І. Шаревська, історик В. Ф. Зибковець, лінгвіст В. З. Панфілов, логік М. М. Алексеев:

та інші. Цікаво, що єдиним аргументом, який прихильники цього погляду можуть навести на користь історичної первинності ізольованих понять, є аргумент про «простоту» поняття. «Оскільки просте,— пише М. М. Алексєєв,— у своєму виникненні передуює складному, то й поняття повинне передувати судженню. Ніяких інших аргументів на користь цієї гіпотези ми поки що не знаємо» [2, 101].

Інший погляд, за яким історично первинною формою мислення є не поняття, а судження, відстоюють К. С. Бакрадзе, М. Баканідзе та інші автори, які вважають поняття формою вищою, що виникла на базі раніше даних суджень. Основним аргументом і в цьому випадку виступає твердження про «простоту», але вже судження. Судження, за К. С. Бакрадзе,— форма значно простіша від поняття і існує вже тоді, коли останні ще не виникли [4, 94]. За М. Баканідзе, судження навіть не є логічною формою. Це, на відміну від понять — лише форма проміжна між логічним та психологічним, саме вона передуює виникненню понять [3, 299].

Аргументи, які використовуються прихильниками історичної первинності понять і прихильниками первинності суджень, викликають серйозні сумніви. Передусім не витримує критики твердження про «простоту» понять відносно суджень (або суджень відносно понять). Адже доцільно порівнювати лише функціонально однорідні явища. І якби поняття і судження справді були однорідними, то тоді практика могла б закріпитися в мисленні спочатку в одній і тільки в міру розвитку — в другій, більш складній логічній формі, яка виконує ту саму гносеологічну функцію. Але ж у даному випадку порівнюються явища функціонально зовсім різні. Адже відмінність суджень від понять полягає не в тому, що вони простіше або складніше відображають об'єкт. Відмінність форм мислення — це відмінність засобів відображення об'єктів, відображення з різними гносеологічними цілями, але на одному й тому ж рівні розвитку практики. Саме тому ці засоби непридатні поодиноці так само, як некорисна сама по собі одна частина складного знаряддя виробництва. Як кожна частина цього знаряддя набуває доцільності існування лише у складній взаємодії з іншими, так і фігури логіки лише у їх сукупності та взаємодії, дають можливість мисленню виконати своє призначення. Всі форми мислення переходять одна в одну, кожна з них має своєю передумовою дві інших форми і сама служить для них передумовою. Людина не може мислити ізольованими поняттями, не вдаючись до суджень, як не може вона мислити тільки в судженнях, не вдаючись до понять. Саме тому практика людини не могла закріплюватися в мисленні спочатку тільки у вигляді ізольованих понять (або суджень). Не можна не погодитися в зв'язку з цим з П. В. Копніним, який вважає, що проблема виникнення формальних структур не буде вирішена до того часу, доки вчені не залишать «думку, що існує якась форма

мислення, яка є первинною і найістотнішою. Не можна ставити питання, що раніше і що краще, судження чи поняття» [9, 80].

Крім того, вважаючи одну з логічних форм зрілого мислення історично первинною, прихильники аналізованих концепцій наділяють вже найбільш ранніх гомінід абстрактним мисленням, яке якісно не відрізняється від інтелектуальних функцій сучасної людини. «...Перша людина — пітекантроп, — пише В. Ф. Зибковець, — без сумніву вже мислила поняттями, тобто абстрактно, тобто як людина» [8, 38]. Тому не дивно, що з точки зору цих вчених весь розвиток мислення зводиться тільки до якісного наростання й розгортання того, що вже в повній мірі було властиве істоті, яка тільки стала на шлях еволюції людини. Форми абстрактного мислення в цьому випадку розглядаються не як наслідок складного і тривалого розвитку практичної і мислительної діяльності, а як вихідний її момент. Тим самим знімається сама проблема розвитку абстрактного мислення і його логічних форм.

У світлі сучасних наукових даних немає жодних підстав вважати, що ранні гомініди були вже людьми «готовими» і мислили абстрактно. За вдалим висловом Ф. Енгельса, це були ще «мавполюди», «напівтварини», «люди, що формувалися» [1, 183]. Це стосується, природно, не тільки їх морфологічних особливостей, але і їх психіки: пітекантроп, синантроп і неандерталець не були вже тільки рефлекторно діючими тваринами, але не були ще й людьми, які мислять поняттями, мислять абстрактно. Інтелект цих істот був явищем перехідним, проміжним між умовно-рефлекторною психікою тварин і абстрактним мисленням людини «готової». Це була синпрактична, конкретно-дійова мислительна діяльність, основним матеріалом і структурною одиницею якої було уявлення. У сучасній літературі це явище вже більш-менш досліджене [10, 37].

На наш погляд, питання про закріплення практики в мисленні людини фігурами логіки може бути конкретно вирішене тільки тоді, коли ми не забуватимемо, по-перше, того, що мислення не може відбуватися лише в якійсь одній, ізольованій логічній формі, а, по-друге, того, що абстрактне мислення з сукупністю характерних для нього формальних структур виникло лише на кроманьйонській стадії антропогенезу.

Виникнення форм абстрактного мислення було підготовлене всім попереднім процесом розвитку синпрактичної мислительної діяльності людини, що формувалася. Разом з поступовим розвитком механізму абстракції в рамках наочно-образного мислення цієї істоти зароджувалися, без сумніву, і зачатки формальних структур абстрактного типу мислення. Однак це не означає, що серед моря уявлень — структурних одиниць наочно-образного мислення людини, що формувалася, — виникли ізольовані остро-

ви перших понять (чи суджень). Уявлення і зародки форм абстрактного мислення, як якісно особливі явища, були, звичайно, взаємопротилежними. Але як протилежності, що переходять одна в одну в процесі розвитку, вони не були абсолютно розмежовані, не взаємовиключали одна одну, а взаємопроникали. Внаслідок цього взаємопроникнення виникали, на наш погляд, особливі проміжні форми відображувальної діяльності, що забезпечили перехід від уявлень як структурної одиниці наочно-образної мислительної діяльності людини, що формувалася, до різуче відмінних від них абстрактно-логічних фігур людини «готової». Від того, що між якісно відмінними формами відображення є проміжна ланка, перехід від уявлення до системи взаємозв'язаних формальних структур абстрактного мислення не перестає бути стрибком. Перехідні форми не тільки генетично поєднували уявлення з системою формальнологічних структур, але й якісно роз'єднували їх, переривали поступовість розвитку, бо їх суттю було якісне перетворення одного в інше.

Оскільки перехідні форми — явище належним чином ще не досліджене, дуже важливим є сам термін, яким ми будемо позначати його. Термін «поняття-судження», який можна було б утворити по аналогії з терміном «слово-речення», що його застосовують деякі лінгвісти, говорячи про генетично ранні етапи розвитку мови, був би, як здається, невдалим. Перехідна форма в цьому випадку вимальовувалася би як механічна єдність по суті готових понять і суджень, єдність, складові частини якої існують, не втрачаючи своєї якісної визначеності, а потім розходяться, знову таки не втрачаючи її. Мова ж повинна йти не про з'єднання по суті готових понять і суджень, а про якісно особливу форму, що відрізняється і від понять, і від суджень, і від уявлень. У ній відбувалося інтенсивне перетворення однієї якості в іншу; тому вона вже є не тим, що було, але ще й не тим, що буде. Щоб підкреслити специфіку цих проміжних утворень і показати, що саме вони передували формам абстрактного мислення, що саме в них визрівали зародки цих форм, можна позначити їх терміном «протоформа», доцільність якого ми вже мали змогу обґрунтувати [7, 162].

Протоформа є ніби кінцевим результатом усього процесу розвитку наочно-образного мислення людини, що формувалася, вершиною цього перехідного етапу мислення, далі якої воно вже не могло піти, не переходячи в якісно інший тип мислення. З другого боку, протоформа — перший ступінь у розвитку цього іншого типу мислення, мислення абстрактного, бо саме в ній утворювались і розвивались зародки його структур. Вона — не замкнена в собі конструкція, а явище, що еволюціонує, розвивається, всередині себе породжує інше, яке заперечує її.

Від загальних уявлень як структурних одиниць наочно-образного мислення протоформа повинна була відрізнитися значно

більшою втратою безпосередньої чуттєвої основи. Процес відображення в ній значно ускладнюється: цілісний образ уже починає включати розрізнення, що поступово розвивається. Розщеплення ознак пізнавального образу, що виникало, функціонально наближало протоформу до судження, але оскільки розрізнення це залишилося ще в рамках єдиної логічної конструкції, протоформа водночас нагадувала поняття. Але протоформа якісно відрізнялась і від похідних від неї форм абстрактного мислення, бо її основою все ще був чуттєвий, наочний образ. Останній став проте все більше ослабленим, «розмивався» під впливом виникаючого абстрактно-загального. Зміст пізнавального образу втрачав свою, зумовлену сприйняттям, часову і просторову конкретність — образ нібито відходив від дійсності; нерозчленоване в об'єктивній реальності почало в образі поступово розчленовуватися. Відхід цей був, однак, необхідним для дальшого розвитку здатності до чисто мисленної абстракції. Він сприяв трансформації чуттєвого образу уявлення, в абстрактно-логічні структури, став одним з факторів, що зумовили можливість стрибка, який характеризувався і перервою поступовості і безперервністю логічного процесу, стрибка, що поклав початок історії, власне поняття, суджень та умовиводів.

Якщо спроектувати думку про протоформи абстрактного мислення на процес антропогенезу, то існування останніх слід було б віднести до мустьєрської епохи і, можливо, початку ориньяку. Факти свідчать, що неандерталець не знав ще власне абстрактного мислення, бо матеріальна база мислення в нього ще не була достатньою, щоб забезпечити його функціонування. Але здатність до абстракції у людини епохи мустьє порівняно з такою ж у більш ранніх гомінід, значно посилилась. Це підтверджується фактами про матеріальну культуру, зародки явищ ідеологічного порядку та мовну діяльність неандертальця. Цьому зростанню здатності до абстракції і відповідала, очевидно, проміжна логічна конструкція — протоформа.

Останнє підтверджується насамперед тим, що нині вже відомо про мовну діяльність неандертальця. Якщо членороздільної мови, тобто мови, що складалася з слів і речень і виражала чітко диференційовані поняття і судження, у неандертальців ще й не було, вони вже користувалися при спілкуванні не одноактними голосовими реакціями, а порівняно складною системою звукових комплексів. Спеціалісти з історії мови вважають, що ці мовні конструкції являли собою єдиний звуковий комплекс, який поєднував у собі і функції слова і функції речення, водночас якісно відрізняючись від цих мовних одиниць пізніших етапів розвитку. О. О. Потебня вважав, що подібні мовні конструкції належать до того періоду розвитку, «в якому ще не виникла потреба в поєднанні слів для позначення форм мислення, самих цих форм ще нема». Він вдало порівнював цю конструкцію з

зерном рослини, яка «є ні листом, ні квіткою, ні плодом, ні всім цим разом узятим» і в той же час лежить в основі всіх згаданих явищ [11, 24].

На користь гіпотези про існування протоформ говорять і деякі мовні явища, що їх можна розглядати як релікти мовних конструкцій, що відповідали у свій час логічним конструкціям протоформи. Цікавими в цьому відношенні є специфічні слова-звертання («моноліти»), що існують у деяких сучасних мовах. Ні суб'єкт, ні предикат не виділені у такому слові-звертанні, а його односкладова фонетична структура свідчить і про внутрішню недиференційованість. Вони граматично неоформлені і нерозкладені на окремі смислові елементи, але за змістом являють собою речення, оскільки включають у себе інформацію про дію, її ціль та засоби. [12, 40]. Те, що ми знаємо про неандертальця, дає підставу вважати, що ці утворення, реліктовані для нашої мови, беруть свій початок, можливо, саме у епоху муст'є. За допомогою такого звукового комплексу неандерталець міг би повідомити колективу або особі про свої потреби, життєво важливі ситуації і одночасно про ті знаряддя і дії, які необхідні в цих ситуаціях. Цим мовним утворенням, що передують членороздільній мові з її диференційованими словами і реченнями, могли відповідати специфічні логічні конструкції — протоформи, що передували абстрактному мисленню з його диференційованими поняттями й судженнями.

Припущення про проміжні форми відображувальної діяльності є тільки гіпотезою, що вимагає дальшого розвитку та обґрунтування. Але вже й зараз вона сприяє вірному, на наш погляд, тлумаченню генезису форм абстрактного мислення, не суперечачи при цьому відомим науці фактам антропогенезу.

Краткое содержание

Проблема возникновения форм абстрактного мышления ныне стала одной из основных не только для философии и логики. Все более ошутимую потребность в ее конкретном решении испытывают психология, лингвистика, антропология и другие науки, так или иначе вынужденные обращаться к ней при исследовании своих специальных вопросов. Но большинство исследователей при решении этой проблемы исходят из весьма узкой, с точки зрения автора, концепции, согласно которой формы мышления возникали в определенной исторической последовательности, определяемой уровнем развития практики. В противоположность этой концепции в статье отстаивается мысль о том, что формы мышления под воздействием практики возникают одновременно из протоформы. Предлагается гипотеза о свойствах этой логической конструкции, переходной от наглядно-образного мышления формирующихся людей к абстрактному мышлению людей «готовых», сформировавшихся, в недрах которой созрели понятия, суждения и умозаключения.

1. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 20.
2. М. Н. Алексеев, Диалектика форм мышления, М., 1959.
3. Ж. Абдильдин, А. Касымжанов, Л. Науменко, М. Баканидзе, Проблемы логики и диалектики познания, Алма-Ата, 1963.
4. К. Бахрадзе, Логика, Тбилиси, 1951.
5. В. В. Бунак, Происхождение речи по данным антропологии.— «Труды Института этнографии АН СССР, новая серия», т. XVI, 1951.
6. В. В. Бунак, Начальные этапы развития мышления и речи по данным антропологии.— «Советская этнография», 1951, № 3.
7. Д. А. Жданов, Проблемы генезиса логических форм.— «Вопросы философии», 1963, № 10.
8. В. Ф. Зыбковец, Дорелигиозная эпоха, М., 1959.
9. П. В. Копнин, О существе и структуре суждения.— «Ученые записки Томского университета», 1949, № 12.
10. С. Б. Кримський, Генезис форм і законів мислення, К., 1962.
11. А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, Т. I—II, М., 1958.
12. А. П. Поцелуевский, К вопросу о древнейшем типе звуковой речи, Ашхабад, 1944.

ПРО ЦІЛЬ ТА ДОЦІЛЬНІСТЬ

Категорії цілі та доцільності, навколо яких протягом багатьох століть ламали списи як філософи, так і природознавці, тепер стають особливо актуальними. Пояснюється це, головним чином, бурхливим розвитком біологічної науки в останні десятиліття та виникненням кібернетики.

Жива природа в процесі її пізнання вже давно все з більшою наполегливістю ставила перед дослідниками проблему доцільного обладнання та доцільної поведінки живих організмів. Якщо в науках про неживу природу можна було обмежитись відповіддю на два кардинальних питання, як відбувається явище і чому воно так відбувається, то відповіді на аналогічні питання в галузі біології були явно недостатні. Для перетворення біології в науку дослідники повинні були дати відповідь на питання, для чого саме так влаштований організм, а не інакше. Багато біологів приходять до висновку, «що додаток до класичних питань «як» та «чому» третього рівноправного члена — «для чого» поставив, нарешті, біологію на міцний науковий фундамент» [5, 7]. Тепер біологія спроможна не лише правильно поставити проблему про доцільність, але й дати відповідь на цю проблему.

У нерозривному зв'язку з розвитком біологічних уявлень про доцільність і як дальший розвиток їх та додаток виникли кібернетичні ідеї про доцільність. З нашої точки зору, не випадково одна з перших наукових праць з кібернетики, написана Н. Вінером разом з А. Розенблютом та І. Бігелоу, була названа «Поведінка, мета і телеологія» [15].

Ідеї сучасної біології та кібернетики про доцільність визнають необхідність дальшого розвитку філософських поглядів на мету та доцільність. І тут перш за все необхідний логічний аналіз цих понять. Приступаючи до нього, зазначимо, що поняття мети та доцільності тісно зв'язані з поняттям функціонування, в окремому випадку — діяльності. Безглуздо говорити про мету, якщо нема ніякого функціонування. Правда, ми можемо застосувати поняття доцільності не лише безпосередньо до функціонування, але й, наприклад, до будови, до деякої сукуп-

ності властивостей організму. Однак і в цьому випадку фактичне функціонування передбачається, оскільки відношення чи властивості можуть бути доцільними лише відповідно до можливого функціонування. Таким чином, нам необхідно проаналізувати в крайньому випадку тернарне відношення — між трьома компонентами: ціллю, доцільністю, функціонуванням. Для з'ясування суті того компонента досліджуваного відношення, який ми називаємо *мета*, згадаємо відоме положення Маркса про те, що найгірший архітектор відрізняється від найкращої бджоли тим, що вже з самого початку має в своїй свідомості образ споруджуваного об'єкта. Такий образ — ми будемо називати його терміном *модель* — може існувати задовго до того, як в результаті діяльності буде споруджений його прототип.

Мету можна, грубо кажучи, визначити як *модель результатів функціонування*. Таким чином, функціонування, яке має подібну модель, може називатись *доцільним*.

Тут виникає цілий ряд питань. Насамперед, що означає результат *функціонування*? Дитина може мати в своїй свідомості модель результату своєї діяльності — потужний броненосець — і намагатись створити його своєю діяльністю за допомогою старих дощок та іржавих цвяхів. Ясно, що результатом цієї діяльності броненосець бути не може. Чи можна назвати таку діяльність доцільною? Аналогічний приклад можна навести з життя первісних племен, які намагались викликати дощ, знищити ворогів тощо за допомогою магічних засобів. Чи моделюється в усіх цих випадках результат дії? Очевидно, що про моделювання реального результату тут не може бути мови. Але положення може бути врятоване з допомогою поняття *бажаного результату*. Поняття «результат» в такому випадку слід розуміти в дуже широкому сенсі. Це не лише реально можливий, а й чисто уявлюваний результат.

Далі. Чи потрібне в процесі доцільної діяльності моделювання не тільки її результату, але й вихідного пункту? У більшості випадків це безумовно так. Коли ми говоримо про доцільну діяльність, то передбачаємо, що в нашій свідомості має місце образ не тільки її результату, а й того, з чого ми її починаємо. Однак можуть трапитись випадки, коли вихідне положення не усвідомлюється нами і разом з тим наша діяльність залишається у відомому сенсі доцільною. Наприклад, ми можемо не знати стану нашого організму і між тим користуватись свіжим повітрям та вживати вітамін С, думаючи, що яким би не був організм, ці засоби корисні у будь-якому випадку.

Виходячи з сказаного, можна накреслити схему, яка відображає, на наш погляд, суть цільового відношення (рис. 1).

Це відношення можна розчленувати на ряд його компонентів. Відношення *R* між метою *a* та результатом функціонування *b* є бінарним відношенням моделі до прототипу. Відношення *Q*

між метою a та функціонуванням c є бінарним відношенням «бути моделлю результату». Відношення R та Q розрізняються за своїми логічними властивостями. Відношення R є симетричним, тому що не лише мета може бути моделлю результату функціонування, але й результат функціонування може розглядатися як модель цілі. Відношення Q не є симетричним. Дійсно, мета є моделлю результату функціонування, але функціонуван-

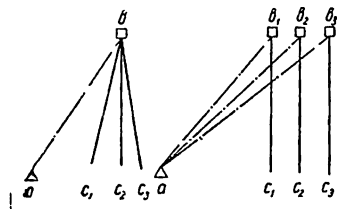

Рис. 1.

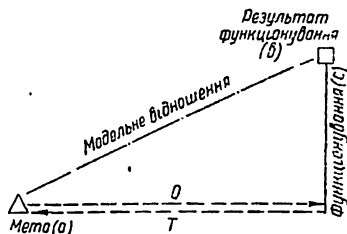

Рис. 2.

ня не є моделлю результату мети. Що ж до інших логічних властивостей вказаних відношень, то про це йтиме мова нижче.

Доцільність в плані проведеного аналізу виступатиме як деяка властивість функціонування, що виражає відношення T цього функціонування до мети. Іншими словами, якщо має місце cTa , то Ta можна розглядати як властивість об'єкта c . В цьому зв'язку доцільність співвідноситься з функціонуванням та ціллю з допомогою відношення «бути властивістю функціонування, визначеною по відношенню до мети».

Ми розглянули загальний випадок цільового відношення. На практиці може зустрітись велика кількість різних можливостей, аналіз яких вимагає конкретизації наведеної вище схеми. Насамперед функціонування може бути не однозначно визначеним, а деякою численністю, класом функціонувань. Всі елементи цього класу в свою чергу можуть мати один загальний результат — на нашій схемі відрізки, що їх зображують, перетинатимуться в одній точці — або не мати загального результату. Графічно ця різниця може бути зображена як різниця схем (рис. 2).

Останній випадок означає, що різні функціонування можуть давати різні наслідки, що відповідають все-таки одній загальній моделі — меті.

Наприклад, вживання вітаміну С матиме своїм результатом попередження інфекційних захворювань, морські купання зміцнюватимуть нервову систему, дієта — нормалізувати вагу, а все

разом відповідатиме одній і тій же меті — збереженню здоров'я.

Може мати місце також проміжна схема, коли частина функціонувань матиме загальний, а частина — різний наслідок, але всі вони будуть відповідати одній меті.

Цікаві проблеми зв'язані з співвідношенням функціонування та його результатом. В окремих випадках функціонування може співпадати зі своїм результатом. Інакше кажучи, результатом функціонування буде саме це функціонування. Така, наприклад, сізіфова праця. Не можна сказати, щоб тут не було цільового відношення. Воно є, бо метою богів було покарати Сізіфа, і з цього плану результат діяльності співпадав з самою діяльністю.

Дуже цікавим є випадок, співпадання *a* та *c*, тобто функціонування та мети. Питання про можливість такого співпадання тісно зв'язані з найважливішими проблемами етики. Чи може діяльність сама бути своєю метою? Зокрема, чи може бути метою такої діяльності, як життя, вона сама?

Розгляд цих питань виходить за рамки даної роботи, яка обмежується лише загальною постановкою проблеми. У цьому плані цікавий аналіз етапів цієї боротьби ідей, яка зв'язана з поняттям доцільності. Можна виділити три основні етапи в формуванні та розвитку історії доцільності: телеологічний, біологічний (даний етап зв'язаний головним чином з іменем Дарвіна) та кібернетичний.

Телеологію в нашій літературі, звичайно, розглядають як ідеалістичне вчення, згідно з яким в основі розвитку світу лежить доцільність, всі предмети, явища існують заради здійснення наперед установлених цілей.

«В найбільш плоскому, елементарному вигляді логіка цього вчення полягає в тому, що, наприклад, рослини існують для того, щоб бути пожертвами тваринами, а тварини, — щоб служити стравою людині, а вся природа, — щоб доказувати мудрість творця» [16, 29]. Телеологію як ідеалістичну концепцію протиставляють матеріалізму; так, протиставляються демокритівський детермінізм, що визнає об'єктивні причини, та аристотелівська доцільність, визнання якої ніби виключає причинність.

Такий підхід у телеології, з нашої точки зору, є однобічним. Він повністю ігнорує раціональне значення телеології, на яке прямо вказували основоположники марксизму. К. Маркс, наприклад, підкреслював, що в роботі Дарвіна «Походження видів шляхом природного відбору», незважаючи на всі хибні, вперше не тільки завдано смертельного удару *телеології* в природничих науках, але й емпірично пояснено її раціональний зміст [1, 121].

Раціональне значення телеології полягає, насамперед, у виявленні особливого виду зв'язку між явищами, який не міг бу-

ти поясненням з точки зору механічної причинності. Поки природознавство не могло дати суворо наукового пояснення фактів доцільності, вони тлумачилися часто-густо антропоморфічно, а іноді й ідеалістично. Так, Арістотель намагався пояснити мету як одну з форм причин на зразок доцільної діяльності людини. Кожне явище, за Арістотелем, має в собі внутрішню ціль (ентелехію). Тому «про причину говориться в значенні мети, а мета — це те, заради чого,— наприклад, мета прогулянок — здоров'я. Дійсно, чому людина прогулюється,— говоримо ми.— Щоб бути здоровою. І сказавши це, ми вважаємо, що вказали причину» [3, 79].

Детальний аналіз арістотелівської телеології наведений в роботі М. Г. Макарова. Розкриваючи суперечність поглядів древньо-грецького мислителя, автор показує, що телеологія у Арістотеля «значною мірою наповнюється раціональним матеріалістичним змістом». [11, 81].

Таким чином, суть арістотелівської телеології полягає не в ідеалізмі і не в запереченні причинності, а в додатку причин, що передують речам, які виникають, новим класом причин, що перебувають всередині самих речей. Особливо яскраво це раціональне (глибоко діалектичне) значення телеології виступає у Гегеля, у якого «внутрішня ціль» не привноситься в природу навмисно діючим стороннім елементом, наприклад, мудрістю провидіння, але яка закладена в необхідності самого предмета» [2, 63]. Далі телеологія певною мірою перемагає обмеженість механіцизму, його нездатність пояснити явища живої природи. Організми спростовували механістичні уявлення, породжуючи оwoєю поведінкою факти, прямо протилежні тим фактам, на поясненні яких виникли механістичні погляди на причинність. Організм може реагувати на зовнішні впливи різноманітно, залежно від свого внутрішнього стану: один і той же вплив зумовлює різну відповідну реакцію, різні впливи ведуть до одного й того ж результату тощо.

Таким чином, організм нібито руйнує взаємооднозначну відповідність між причиною та наслідком.

Загальновідомо, що живий організм має здатність *специфічно* реагувати на цілий ряд різноманітних дій [9, 229].

Телеологія, спрямовуючи увагу дослідників на пошуки причин всередині самих речей, виступає (особливо в пізнанні біологічних явищ) як значно ефективніша методологія порівняно з механіцизмом. Тому, якщо в певні історичні періоди телеологічне мислення відкидалось як ненаукове, то «в останні 60 років знову прийшли до висновку, що без фіналістичного (телеологічного.— Л. К., А. У.) підходу в біології обійтись не можна; свідчення цьому — вся біологічна термінологія. Такі поняття, як орган, функція, адаптація, регуляція, організація тощо втрача-

ють значення, якщо не враховувати їх фіналістичного аспекту...» [10, 268].

Однобічна критика телеології пояснюється, очевидно, тим, що вона була використана богослів'ям (особливо в епоху середньовіччя) для обґрунтування релігійної догми про створення світу богом (в цьому полягав так званий телеологічний доказ буття бога). Аналогічно богословському використанню телеології гегелівська «внутрішня ціль» була використана Дюрінгом та іншими людьми, що не пройшли ґрунтовної філософської школи, для безглузкого нав'язування природі свідомих та навмисних дій [2, 63—64].

Та до релігії і ідеалізму може вести не тільки телеологія, але й механіцизм. Дійсно, якщо, згідно з механіцизмом, одна подія породжується іншою (попередньою), друга — третьою і т. д., то зрештою також неминучий прихід до творця тощо.

Тому, як нам здається, треба розрізняти телеологію та ідеалізм; розрізняти навіть тоді, коли телеологія використовується для обґрунтування ідеалізму. Тим більше, що остання обставина не є загальною закономірністю: далеко не завжди спостерігається союз телеології та ідеалізму. Так, Б. Рассел, який є супротивником матеріалізму, симпатизує механіцизму. Він вважає, що механістичний підхід (постановка питання «які більш ранні обставини послужили причиною цієї події?») веде до наукового знання, а телеологія (яка відповідає на питання «якій меті служить ця подія?») заводить науку в тупик [13, 86]. Звернімось до другого етапу в розвитку уявлень про доцільність — дарвінізму. Як ми вже зазначили, дарвінізм наніс смертельний удар не телеології, а різноманітним ідеалістичним та релігійним тлумаченням фактів доцільності, виявлення та визнання яких є величезною заслугою та раціональним значенням телеології. Яким же чином дарвінізм з'ясував *емпірично*, за висловом Маркса, раціональне значення телеології? Це було зроблено в результаті систематизації величезної кількості фактів доцільності живих організмів. Те, що раніше виступало у вигляді окремих прикладів доцільності, завдяки Дарвіну, перетворилось в гармонійну систему.

З виникненням дарвінізму з'явилась можливість дати природничонаукове пояснення доцільності. Дарвін відкрив об'єктивну закономірність, що лежить в основі доцільності. Остання, за Дарвіним, виступає як результат активного взаємозв'язку (взаємодії) організму та умов середовища, що його оточує. Такий підхід переборює обмеженість та однобічність, характерні для механіцизму та телеології. Як відомо, механіцизм намагався обмежену доцільність пояснити виключно дією зовнішніх причин. Телеологія ж зводила доцільність до діяльності внутрішньої мети, заперечуючи по суті будь-яку залежність від зовнішніх факторів.

Дарвінізм виступає як діалектичне заперечення механіцизму та телеології. Можна сказати, що він включає в себе механіцизм (визнаючи вплив зовнішніх умов на організм), але не зводиться до механіцизму (визнаючи активність організму, а, отже, і його відносну самостійність). Аналогічно виступає й відношення дарвінізму до телеології. При такому підході телеологія та механіцизм виступають, як приватні (граничні) теорії, що входять в дарвінізм, як загальну теорію.

Різницю між ними можна подати наочно у вигляді такої схеми:

- 1) середовище $\rightarrow$ організм—механіцизм (організм змінюється під впливом зовнішніх причин),
- 2) середовище $\leftarrow$ організм—телеологія (причини зміни організму містяться в ньому самому),
- 3) середовище $\leftrightarrow$ організм—дарвінізм.

Якщо середовище скільки-небудь істотно не впливає на організм (і тому ним можна нехтувати), то точка зору дарвінізму стає телеологічною. І, навпаки, якщо організм нічого не може протиставити впливу середовища, то така ситуація може бути пояснена з позиції механіцизму.

Доцільність, з точки зору дарвінізму, є таким чином, властивістю складної системи «організм—середовище», а саме пристосованістю (адаптивністю) організму до певних умов середовища.

Виникнення кібернетики як науки про закономірності управління складними динамічними системами дає можливість дальшого розвитку природничонаукових уявлень про доцільність. Якщо дарвінізм показав раціональне значення телеології (доцільності) емпірично, то кібернетика виступає як теоретичний рівень в пізнанні доцільності.

Які ж на сьогоднішній день досягнення кібернетики у вирішенні такої складної проблеми? За допомогою кібернетичних методів досить добре вивчений механізм доцільності, в основу якого покладено принцип управління — принцип оберненого зв'язку. Детальний аналіз «цілеспрямованості» і оберненого зв'язку даний Г. Клаусом, переконливо показав, як на основі кібернетики відбувається перехід від механічної причинності та ідеалістичної телеології до матеріалістичної телеології. [7, 310—347]. З нашої точки зору, викликає тільки заперечення ототожнювання автором систем з оберненим зв'язком та доцільних систем. Досить вказати на системи з позитивним оберненим зв'язком, який руйнує систему, що навряд чи можна (в загальному випадку) назвати доцільним. Для доцільної поведінки необхідний обернений зв'язок, що підбудовує всі змінні (так звані селективні фактори) за критерієм, яким є досягнення певної мети. Та навіть такий обернений зв'язок є необхідною, але недостатньою умовою доцільності.

Дослідження проблеми, що розглядається, за допомогою кібернетичних методів дозволило виявити, крім оберненого зв'язку, ще цілий ряд істотних ознак доцільності. Дослідження кібернетичних моделей доцільної поведінки показує, що для того, щоб мати доцільність, машина повинна бути *селективною* (від selective — виборчий) [6, 159]. Це означає, що доцільна машина реагує не на всі випадкові фактори оточуючого середовища, *обирає* певні фактори — ті, які істотно впливають на оптимальний стан машин. У розвинених організмів селективність забезпечується діяльністю мозку; «в процесі еволюції розвинулись також морфологічні структури і такі функціональні властивості мозку, які забезпечують найбільш вигідне пристосування тварини до оточуючого світу; ця «вигідність», безумовно, є не що інше, як найбільше наближення до оптимального стану організму та найбільше віддалення від умов, небезпечних для життя. Отже, вже тому тільки, що на Землі з'явилось життя, неминуче виник і критерій шкідливості чи корисності факторів зовнішнього середовища». [4, 8].

Доцільність передбачає наявність досить великої *різноманітності*, яку має система. Лише за цієї умови система може пристосовуватися до численних факторів зовнішнього середовища, що змінюється. Різноманітність визначається *числом* розрізняваних елементів у системі. За допомогою різноманітності, яка виступає не лише як певна якість, а й як кількісна характеристика, вимірюється *ступінь складності* системи. Кібернетичні прилади, що являють собою навіть порівняно невеликі відмінності, дивують своїх винахідників зовсім несподіваною цілеспрямованою поведінкою. Як приклад можна навести «черепашу» Грея Уолтера (*Machina speculatrix*). При різноманітності всього з двох чутливих елементів (фотоелемент, що відшукує джерело світла, та звичайний електричний контакт, що замикається при зіткненні машини з перешкодою), поведінка машини виявилась цілком несподіваною для винахідника. Машина здійснювала незграбний танок перед своїм власним відбиттям; дві машини, намагаючись зблизитись одна з одною, починали зображувати щось подібне до «шлюбного танку» у тварин. Створювалось враження, що машина визнавала свою присутність і присутність собі подібних. Таким чином, порівняно проста система, що має достатню різноманітність, забезпечує складність, необхідну для доцільної поведінки.

Із зростанням складності системи з'являється можливість дальшого розвитку її доцільної поведінки. Наприклад, такий ступінь доцільної поведінки системи, як навчання, вимагає досить великої складності. Тому «ефект навчання досягається звичайно при розгляді досить складних автоматів» [14, 477].

З вищенаведеного можна зробити висновок, що доцільність виступає, як властивість досить складної системи. Доцільність

системи виражається у впорядкуванні її структури та функцій. Саме впорядкування всієї системи, що підлягає здійсненню певної мети (досягненню будь-якого результату). У процесі пізнання складних систем виникає проблема точного визначення їх призначення. Рішення даної проблеми далеко не завжди може бути однозначним. Так, автомобіль звичайно розглядається як машина, призначена для транспортування людей. Але економіст міг би назвати його машиною, призначеною для прибуткової експлуатації гаражів. Та якщо досліджувати знос металу, то можна назвати автомобіль машиною, призначеною для зносу поршневих кілець [6, 60].

Доцільність як властивість системи треба розглядати в процесі виникнення й розвитку. У світлі кібернетичних уявлень навряд чи є сенс обмежувати дане поняття людською доцільністю. Доцільність як властивість системи виникає в зв'язку з розвитком властивості відбиття. З нашої точки зору, доцільність зв'язана з так званим *інформаційним рівнем відбиття*.

Суть цього рівня полягає в тому, що відбиваюча система розчленовує сигнали (впливи оточуючого середовища) на фізичну форму та інформаційний зміст. Інформація, яку несе будь-яке явище, може стосуватися не лише даного явища, але й інших явищ дійсності. Саме тому «основним поняттям, що допускає узагальнення на цілком довільні повідомлення та сигнали, є не безпосередньо поняття ентропії, а поняття *кількості інформації у випадковому об'єкті ξ відносно об'єкта η*» [8, 16].

Коли система, зазнавши впливу випадкового об'єкта, реагує певним чином лише на інформацію, що містить даний об'єкт (ξ) відносно іншого об'єкта (η), то в даному випадку можна говорити про інформаційний рівень відбиття. На основі такого відбиття з'являються і розвиваються *доцільні* реакції системи на впливи середовища.

Системи ніби виявляють можливість передбачати наступні події і наперед до них підготуватись.

При такому розумінні доцільність виступає як особлива форма причинного зв'язку. Дійсно, якщо мета ще не реалізована (існує нині лише як можливість), то «існує наперед *кодова модель* цієї мети, яка передуює цілеспрямованій дії й не має ніяких відводів проти права служити її причиною». [5, 7].

Інформаційний рівень відбиття й зв'язана з ним доцільність з'являються, очевидно, на якомусь етапі розвитку живої матерії. Відкрито вони опостерігаються у організмів, що мають рефлексів. Призначення рефлексів — в передбаченні *наступних* подій, що становлять життєво важливий інтерес для організму. В цьому І. П. Павлов бачив основне біологічне значення рефлексів.

Та біологічні системи виникли як результат розвитку певних систем неорганічної природи. Тому і всі властивості біологічної

системи повинні мати певні передумови у неорганічній природі. Саме так була поставлена В. І. Леніним проблема відносно відчуття: в самому фундаменті матерії повинно бути щось ізоподібне у відчутті. Така постановка проблеми обумовлювалась суттю діалектико-матеріалістичного підходу до такої властивості, як відчуття. Такий повинен бути підхід і до проблеми виникнення доцільності: щось схоже з доцільністю повинно бути закладене уже в неорганічній природі.

Відомо, що способи пояснення, близькі до телеологічного у біології, були і в фізиці. Вони з'являлись там, де вивчались системи в цілому, наприклад, в термодинаміці. У літературі уже не раз відзначався зв'язок між теорією інформації та термодинамікою. Можливо, що дослідження цього зв'язку проллє світло і на рішення проблеми передумов доцільності. Поки ж ми можемо спиратись лише на деякі аналогії, що мають місце між живими доцільними та неорганічними системами.

Далеко не всяка біологічна система є доцільною. У протинному випадку природний (та штучний) відбір не мав би ніякого значення. У процесі еволюції зберігаються доцільні системи і знищуються (розпадаючись на системи фізико-хімічного рівня) недоцільні. Та аналогічний процес спостерігається і в неорганічній природі, де постійно, з одного боку, виникають будь-які системи (більш важкі хімічні елементи, кристали і т. д.), а з другого — відбувається руйнування систем (радіоактивний розпад і т. п.).

Збереження і *ускладнення* систем неорганічної природи являє собою, з нашої точки зору, аналог доцільності. Та за яких умов система може зберігатись? Очевидно, якщо внутрішні зв'язки між елементами системи сильніші від руйнуючих впливів середовища. *Активність системи, в основі якої лежать внутрішні зв'язки, породжує такі необхідні передумови доцільності, як різноманітність і можливість вибору (селективність).*

Так, багато хімічних сполук (системи), що мають однаковий склад атомів, тим не менше розрізняються за своїми фізичними та хімічними властивостями. Це явище, відоме під назвою ізомерії, пояснюється різними структурними зв'язками. Тому взаємодія таких систем з оточуючими умовами буде далеко не однакою.

З'являється можливість відбору (аналогічно природному відбору біологічних систем) тих ізомерних систем, структура, фізичні та хімічні властивості яких змогли протистояти даним умовам оточуючого середовища. Хімічні елементи також існують у вигляді кількох простих речовин (явище алотропії). Для 88 елементів, що зустрічаються, виявлено близько 400 простих речовин. Таким чином, тут природа також стикається з відомою різноманітністю та можливістю відбору більш «життєздатних» алотропічних модифікацій.

Вищий ступінь доцільності, відомий сучасній науці,— людська доцільність. На відміну від біологічної доцільності, вона означає активне пристосування до явищ природи. Людина не тільки і не стільки сама пристосовується до природи, скільки пристосовує у відповідності із своїми потребами оточуюче її середовище (як природне, так і соціальне).

Краткое содержание

Статья посвящена анализу категорий «цель» и «целесообразность», выдвигаемых на первый план в процессе развития ряда наук, прежде всего кибернетики и биологии.

Цель определяется как модель результата функционирования системы. Функционирование, имеющее подобную модель, рассматривается как целесообразное. Подвергается логическому анализу отношение между целью, результатом функционирования и самим функционированием. Разбираются различные случаи этого отношения и даются различные схемы. Анализируется борьба идей в истории философии и естествознания, которая связана с разбираемыми категориями. В этом плане вскрывается рациональный смысл телеологии, который заключается в обнаружении особого вида причинной связи. В кибернетике целесообразность рассматривается как свойство достаточно сложной системы, возникающее с появлением «информационного уровня отражения».

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 30.
2. Ф. Енгельс, Анти-Дюринг, К., 1949.
3. Аристотель, Метафизика, М.—Л., 1934.
4. П. К. Анохин, Предисловие к книге У. Росс Эшби «Конструкция мозга», М., 1962.
5. Н. А. Бернштейн, Предисловие к книге К. С. Тринчера «Биология и информация», М., 1965.
6. Ст. Бир, Кибернетика и управление производством, М., 1965.
7. Г. Клаус, Кибернетика и философия, М., 1963.
8. А. Н. Колмогоров, Теория передачи информации, М., 1956.
9. Л. В. Крушинская, Изучение экстраполяционных рефлексов у животных.— «Проблемы кибернетики», 1959, вып. 2.
10. М. Макаров, Некоторые аспекты категории «цели» в связи с развитием кибернетики.— Ученые записки Тартусского государственного университета; Труды по философии, VIII, 1965.
11. М. Г. Макаров, Развитие категории «цель» в философских учениях древности.— «Ученые записки Тартусского государственного университета, Труды по философии», X, 1966.
12. Х. Равен, Оогенез, М., 1963.
13. Б. Рассел, История западной философии, М., 1959.
14. Ю. А. Шрейдер, Модели обучения и управляющие системы. Дополнение к книге Р. Буша и Ф. Мостеллера «Стохастические модели обучаемости», М., 1962.
15. A. Rosenblueth, N. Wiener, J. Bigelow, Behavior, purpose and teleology.— «Philosophy of Science», X, 18, 1943.
16. Проблемы причинности в современной биологии, М., 1961.

КАТЕГОРІЇ «ПРИЧИННІСТЬ», «ОСНОВА» І «ЛОГІЧНА ДОСТАТНЯ ПІДСТАВА»

«Причинність» є філософською категорією, що виражає необхідний зв'язок явищ, одне з яких (причина) обумовлює інше (дію) [10, 363].

«Основа» є філософською категорією, що виражає необхідний зв'язок між суттю і явищем даної суті. Основа обумовлює тожність і різницю суті, що береться як єдине ціле.

Якщо причинність «схоплює» у суті зміни та перехід в іншу суть, то основа «схоплює» у суті постійність, те, що визначає якісну визначеність речі, явища.

Логічна «достатня підстава» як філософська категорія також відбиває необхідний зв'язок, але між думками, з яких одна виступає вихідною, а інша — похідною з першої.

З цих визначень даних категорій видно, що вони складаються з трьох аналогічних структурних елементів: вихідне і наступне як два крайніх елемента і необхідного зв'язку між ними. Очевидно, що така схожість структур категорій, що розглядаються, не випадкова. Вона полягає у їх єдності, яка виявляється, якщо проаналізувати форму і зміст даних категорій в онтологічному, гносеологічному і логічному плані. У результаті можна встановити, що категорії «причинність» і «основа», з одного боку, виражають об'єктивну основу категорії «логічна достатня підстава», а з другого — вони виступають гносеологічною основою останньої, з третього, — вони самі виступають структурними елементами категорії логічної достатньої підстави і таким чином виконують там певні логічні функції.

Про співвідношення категорій «причинність», «основа» і «логічна достатня підстава» у історії філософії були найрізноманітніші точки зору. Арістотель, наприклад, вважав, що причинність у логіці мислення виражається логічною підставою. Цієї ж точки зору дотримувались середньовічні схоласти.

Причинність, що пізнається мисленням, ототожнювалася з логічною достатньою підставою метафізичними матеріалістами (Гоббс, Дідро, Гельвецій і ін.). Це ототожнення здійснювалося без будь-яких перетворень структури причинних відношень у структурі логічної достатньої підстави.

Значною мірою такий підхід до категорій «причинність» і «логічна достатня підстава» пояснюється тим, що до певного періоду розвитку процесу пізнання чітко не вицлилися такі категорії, як «причинність» і «основа». Остання була носієм логічної характеристики тих самих причинних відносин. Інакше кажучи, категорія причини повинна була характеризувати онтологічний бік пізнавального процесу з логічної сторони. Якщо перша виступала змістовною стороною процесу пізнання, то друга — логічною формою процесу пізнання.

Спочатку причинність у пізнанні не диференціюється від пізнавальної підстави того чи іншого предмету. Те й інше вважалося тотожними. З одного боку, комплекс усіх умов (куди входять власне, умови, привід, підстава, причинність) розглядався як та чи інша причинність даного явища, з другого, — все це в мисленні виступало логічною достатньою підставою для виведення істинного судження. Яскравим прикладом такої точки зору є логічне вчення Д. Мілля, який писав: «Причина є повною сумою позитивних і негативних умов явища, взятих разом, всією сукупністю будь-яких випадковостей, ... наявність яких неминуче зумовлює появу наслідків» [6, 299].

Звичайно, таке розуміння співвідношення категорій «причинність», «основа», «логічна достатня підстава» історично мало прогресивне значення. Воно вимагало, щоб будь-яке істинне судження в логіці і методології наук розглядалося як опосередковане іншими судженнями і щоб істину брали не в готовому вигляді, а як висновок і як результат доказу.

Але разом з тим дуже вузьке розуміння категорії «причинність» і ототожнення її з категорією «основа» не давало можливості, з одного боку, розкрити справжній зміст самого поняття достатньої підстави, а з другого, — зрозуміти логічну природу цього принципу.

Вже Лейбніц, який вперше сформулював закон достатньої підстави, вимагав розширити зміст цього поняття. Він вважав, що достатня підстава не повинна мати одні лише механічні причини, які на той період розвитку наукових знань вважалися загальними і єдиними. З цього питання Гегель писав так: «Але Лейбніц, серцю якого був особливо близький принцип достатньої підстави і який навіть зробив його основою всієї своєї філософії, поєднав з ним більш глибокий зміст і більш важливі поняття, ніж це звичайно роблять, коли зупиняються лише на безпосередньому виразі, хоч пропозицію слід визнати важливою також і в цьому смислі, а саме тому, що буття, як таке, в його безпосередності проголошується тут не істинним і по суті деяким покладенням, підстава ж визнається істиною безпосередньою» [5, 528].

Відзначивши, що часткові визначення предмету розуміються через ряд причин, як єдине ціле співвідношення визначень і як

істотна єдність, Гегель зазначає: «Лейбніц тому розумів під достатньою підставою таку підставу, яка була б достатньою також і для цієї єдності і тому обіймала б собою не просто причини, але й *цілеві причини*» [5, 528—529].

Звичайно, сам Гегель по-іншому розумів достатню підставу, але нам важливо відзначити, що формування логіки мислення і самої науки в згадуваний період відбувалося у тісному зв'язку з процесом формування категорій «причинність», «основа», «логічна достатня підстава». Більше того, ці категорії, як єдине ціле (певною мірою ототожнювані) визначали наперед характер логічного мислення і науки про мислення. Адже спочатку уявлення про причинність виникло в зв'язку з осмисленням практичних дій людини, які виступали активним началом по відношенню до предмета праці. Таке уявлення про причинність зрештою логізоване і сформульоване у певній логічній структурі відношення підстави і наслідку.

Перше уявлення про причинність мало дуже бідний зміст і широкий обсяг. Хоч основою для уявлення про причинність була практична діяльність людини, як активне начало відносно предмета праці, але це активне начало осмислювалося надто абстрактно. Воно розглядалось і як справді перетворювальна діяльність і як явище в просторі і часі, яке передує іншому явищу.

Тому до обсягу поняття про причинність включалися умова, привід, основа, причинні і навіть певні просторові і часові відносини.

Все це разом в перший період становлення логіки мислення виражалось логічною структурою, яка описується формулою *post hoc, ergo propter hoc* (після цього, внаслідок цього).

Слід відзначити, що по суті це є першою формулою закону достатньої підстави (логічної достатньої підстави). Вона носить ще в основному онтологічний характер, але все ж в цій формулі найбільш наочно виражений початок розвитку уявлення про причинність і онтологічний, гносеологічний і логічний характер цього уявлення. У цій формулі найбільш наочно виражена єдність і навіть тотожність уявлень про причинність, привід, умову, підставу і логічну достатню підставу.

Формула *post hoc, ergo propter hoc* як формула про початкову стадію розвитку закону достатньої підстави в міру розвитку процесу пізнання і самого даного закону по суті вже була замінена іншою формулою: «А є тому, що існує В», або «Якщо А, то В». Ці формули вже фіксували структуру закону достатньої підстави і її об'єктивну основу (причинні відносини) більш пізнього часу, тобто тоді, коли даний закон вже був сформульований Лейбніцем. Але неважко помітити, що між першою і останніми формулами існує генетичний зв'язок. Вони багато в чому структурно співпадають, хоча за змістом вже мають дещо різ-

ний смисл. Якщо в першому випадку структура формули явно фіксує уявлення про просторові і часові відносини, то в другому — абстрагується від них. Ці відносини тут явно вже не фіксуються. Більше того, Лейбніц у дану структуру (А є тому, що існує В) закону достатньої підстави вклав уже принципово новий зміст, про що мова йшла вище. Але цей зміст знову-таки лишився тотожністю причини, основи, умови, логічної достатньої підстави.

Істотну зміну в розуміння даної проблеми вносить Гегель, звичайно, ідеалістично все ще інтерпретуючи. Насамперед, у Гегеля категорія основи пов'язується з категорією суті, тобто це «є суть, покладена на цілісність» [4, 207]. За своїм змістом основа це передбачає, а не покладає інше (наслідок). Це — перший етап в розвитку суті, яка потім проходить етап розвитку явища і дійсності. На шляху руху суті від основи і дійсності виникає ряд категорій, таких як форма і матерія, закон, можливість і необхідність, причинність тощо. Всі ці категорії по суті являють собою форму розвитку суті як основи. Причинність як категорія, що потім перетворюється у своєму розвитку на категорію взаємодії, у Гегеля виступає на ступінь розвитку суті як дійсності. Більше того, категорія причинності характеризує таку суть, яка вже перебуває на рубежі злиття з поняттям, перетворення в останнє. Інакше, категорії причинності і взаємодії виступають з'єднувальною ланкою між об'єктивною і суб'єктивною логікою.

На відміну від категорії «основа», категорія «причинність» не тільки передбачає, але й покладає. Вона характеризує таку сторону об'єктивної логіки, як дійсність, що являє собою єдність внутрішнього і зовнішнього. Дійсність же в розумінні Гегеля означає дію, виробництво іншого, і саме це здійснюється через причину.

Відомий коментатор філософії Гегеля Куно Фішер так характеризує особливість розуміння Гегелем категорії основи і причини: «Основа і причина відрізняються одне від одного. Основа не виробляє, з неї щось впливає або відбувається, коли вона досягає зрілості, тобто коли поєднані всі внутрішні і зовнішні підстави. Причина є породжуючою або виробляючою діяльністю» [11, 400].

У вченні Гегеля про категорії «основа» і «причинність», звичайно, є раціональне зерно. Воно полягає в тому, що ці категорії пов'язуються ним з суттю. Гегель відносно правильно розкриває в них логічну структуру. Все це можна використати для аналізу питання про співвідношення даних категорій з категорією «логічна достатня підстава».

Але перш, ніж перейти до цього питання, ми ще коротко зупинимось на тому, як співвідношення категорій «підстава» і «причинність» інтерпретуються у нашій філософській літерату-

рі. Це дуже важливо для правильного розуміння поставленої нами проблеми.

Для розв'язання питання про співвідношення основи і причинності радянські філософи беруть за основу відношення даних категорій до категорій сутності, закону необхідності, випадковості, умови тощо. І це цілком правильно. Справді, перша група категорій перебуває у нерозривній єдності з іншою групою категорій. Більше того, без аналізу відношення основи і причинності, наприклад до суті, взагалі не можна розкрити їх справжнього смислу.

Але виходячи з цієї загальної передумови, ще важко розкрити саме співвідношення між основою і причинністю, яке надзвичайно складне і багатогранне. Тому не випадково з даного питання наші філософи висловлюють різноманітні думки.

Частина з них заявляє, що причина включає в себе зовнішні і внутрішні протилежності, а основа «є співвідношенням лише внутрішніх протилежностей. Тому основа є головним у причинності. Вона як категорія більш глибоко, більш конкретно, ніж категорія причинності, розкриває суть речей» [7, 125].

Інша точка зору на проблему співвідношення між категоріями «основа» і «причинність» полягає ось у чому. Стверджують, що у відношенні між причиною і наслідком передбачається часова послідовність, а між основою і обґрунтуванням — це не обов'язково. Далі, коли основа тільки покладає, опосереднює своє обґрунтування, то причина «понад це обов'язково повинна активно виробляти свій наслідок» [12, 59]. Звичайно, при всій відмінності основи і причинності, мається на увазі, що перша і друга є категорії одного порядку, які в свою чергу виступають тією чи іншою формою виразу суті.

Є третя точка зору на дану проблему, за якою основа — це діалектична єдність причини і умови. «Ні причина, ні умова, поза цією єдністю, не можуть породити наслідку. Діалектична єдність причин і умов, що породили даний наслідок, знімається в ньому. І вже будучи знятим у цьому наслідку, створюють реальну основу його буття, ніби обґрунтовуючи його зсередини» [9, 60].

Якоюсь мірою це тлумачення співвідношення між основою і причинністю подібне до першої точки зору на дану проблему. Але тут є і деяка відмінність. Коли при першому тлумаченні цього питання основа по суті розглядається як одна з складових частин причинних відносин, то, за останньою, причинні відносини самі по собі мають основу. Вони — лише результат взаємодії причинних відносин з умовами. Таке вихолощення причинних відносин пов'язується з твердженням, що «пізнавши причину, ми тільки визначимо те, що виробило своєю дією дане явище, але це не дає нам відповіді на те, чому воно таке за своїм змістом і формою» [9, 53]. Звичайно; з таким тлумаченням при-

чинності погодитися не можна. Тут причинність зводиться лише до чогось зовнішнього по відношенню до свого наслідку (дії), з яким воно не має нічого спільного ні з змістом, ні з формою.

Нарешті, є точка зору, де твердиться, що основа це комплекс детермінуючих факторів, а причинність — один з цих комплексів [8]. Тут причинність вже виступає складовою частиною підстави.

Якщо все це розглядати за змістом, тобто мати на увазі, що причина є складовою частиною основи як змісту, то з цим погодитися не можна. Якщо ж мати на увазі, що причина виступає однією з форм, що виражають основу як зміст, то це твердження правильне. Причина по відношенню до основи — і частина змісту, і форма виразу основи як змісту. Причинність щодо основи не можна зводити тільки до змісту або форми.

У викладених вище точках зору на співвідношення між категоріями основи і причинності є правильні і неправильні положення. Про деякі з них вже говорилося.

Тепер ми зупинимося на загальній характеристиці категорій основи і причинності та їх логічній функції щодо логічної достатньої підстави.

Насамперед слід мати на увазі, що основа і причинність по-різному характеризують саму суть. Перша виражає суть як якісну визначеність даної речі. Тут суть ніби не виходить за межі самої себе і того явища, яке являє собою форму виразу тієї ж суті.

Причинність вже виражає суть таку, яка передбачає іншу суть і, отже, іншу якісну визначеність речі. Якщо в першому випадку суть як основа передбачає іншу, яка є іншим тієї ж суті, то в другому — суть як причина також передбачає інше, але таке, яке виходить вже за межі і рамки першої суті і набуває свою суть, міру і рамку. Звичайно, і тут між причиною і наслідком є тотожність, але існує і така відмінність, яка відсутня в першому випадку. Причинність виступає не тільки основою іншого, але і є самим рухом, який переводить дане в інше.

Виходячи з таких передумов і слід розглядати зв'язок між категоріями «причина», «основа» і «логічна достатня підстава». Насамперед проаналізуємо категорії «основа», «причина» і «умова» як категорії, що виражають об'єктивну основу логічної достатньої підстави.

Припустимо, що ця об'єктивна основа виражається категорією «умова», яка в такому випадку повинна виконувати і певну роль у структурній побудові закону достатньої підстави. До речі, такої точки зору дотримуються філософи-логіки, які або зводять умову до причини (Д. Мілль), або навпаки, причинність — до умови (Мах).

Але умова сама по собі не проявляє активності по відношенню до обумовлюваного явища. Умова є лише матеріалом,

який (через підставу і причинність) «переливається» в інше, асимілюється останнім. Умова є передумовою самої підстави і причинності, і до породжуваного явища відноситься зовнішньо. Тому і в мислительному процесі категорія «умова» не може бути основою для виникнення логічної необхідності. Категорія «умова» є одним з компонентів у основі виникнення логічної необхідності. Але цей компонент тут виступає як окремий структурний елемент, а не перехід і зв'язок одного з іншим.

Звичайно, в думках і умова може виступати достатньою підставою для одержання якогось логічного наслідку. Але тоді сама структура думки будується знов-таки не подібною до логічної структури категорії «умова», а інших категорій, які насамперед своєю структурою виражають відношення між двома явищами як вихідним і наступним.

Можна також передбачити, що об'єктивну основу логічної достатньої підстави виражає категорія «основа» і «обґрунтування». Так, М. В. Емдін пише: «У людському мисленні об'єктивний реальний зв'язок основи і обґрунтовуваного відбувається у формі логічного зв'язку обґрунтовуючих одна одну думок» [12, 60].

У певному розумінні це вірно. Перше відбивається в другому. Але логічний зв'язок обґрунтовуючих одна одну думок не визначається наперед лише категорією основи. Тут не слід забувати, що основа в предметах і явищах лише передбачає, а не покладає. Об'єктивна ж основа логічної достатньої підстави (логічний зв'язок обґрунтовуючих думок одна з одною) включає в себе і те, і інше.

Вже Арістотель, який, з одного боку, ототожнював причинність з логічною достатньою підставою, з другого,— бачив багатогранність останньої, правильно вказував на відмінність у доказі істинності знання про те, що є дана річ, від доказу істинності знання про те, чому вона є [2, 206]. Перше, по суті, Арістотелем ототожнювалось з безпосереднім знанням і знанням основи тієї ж речі, друге — розглядалося як опосередковане знання і ототожнювалось з пізнаною причиною, яка перебуває поза межами даної речі. В цілому це у Арістотеля, по суті, і являло собою, з одного боку, об'єктивну основу логічної необхідності (логічної достатньої підстави), з другого,— структуру останньої. І з цим слід погодитися.

Але тут категорії «основа» і «причинність» немов виражають різні рівні розвитку у самій логічній достатній підставі. Ці категорії визначають наперед і характеризують логічну достатню підставу і в інших планах.

Насамперед слід відзначити, що оскільки основа тільки передбачає, а причина покладає, то і відповідні категорії у логічній достатній підставі визначають наперед не лише різний рівень її розвитку, але і різні сторони цього логічного принципу.

Логічна достатня підстава має дві сторони: зміст і форму (логічні правила і закони). Так, в умовиводі є певний набір засновків як змістовний бік і певний логічний зв'язок між цими засновками, який дасть можливість з вихідного отримати інше, що являє собою форму умовиводу.

Категорія «причинність» в такому випадку насамперед і обумовлює форму логічної достатньої підстави. Адже причинність по суті є завжди переходом в інше. У логічному плані категорія причинності і визначає наперед такі розумові правила і закони, які дають можливість перевести вихідне в наступне.

Категорія ж «основа» в цьому плані насамперед виражає змістовну сторону логічної достатньої підстави. Ця категорія фіксує те, що мається тут як дане, вихідне, але не перехід в наступне, вивідне.

Якщо категорія «основа» щодо логічної достатньої підстави передбачає постановку і відповідь на питання «З чого дана думка випливає?», то категорія причинності — передбачає постановку і відповідь на питання «Чому і яким чином дана думка випливає з іншої думки?» Перше говорить про посилення, з яких щось виводиться, друге — про логічні правила.

Але категорії «основа» і «причинність» у логічній достатній підставі виражають і такі її сторони, як аналітичну і синтетичну. Аналітична сторона цього принципу насамперед виражається категорією основи, а синтетична — категорією причинності. Категорія «основа» передбачає можливість розкрити в наступному лише те, що є в попередньому і що наступне є те саме вихідне, але виражене в іншій формі. Така особливість логічної функції категорії «основа» зумовлюється самою суттю цієї категорії. Основа не визначає наперед виходу в інше, вона не створює іншої якісної визначеності, а виступає підставою і суттю даної речі. В цьому розумінні основа виражає в речах їх аналітичний, а не синтетичний характер. Це і визначає наперед логічну функцію даної категорії взагалі і як гносеологічну основу логічної достатньої підстави зокрема.

Якоюсь мірою розумовий процес, що спирається тільки на категорію «основи», охоплюється законами тотожності, суперечності і виключеного третього. Вірніше, все це охоплюється такою стороною закону достатньої підстави, яка являє собою аналітичну, логічну функціональність в обґрунтуванні однієї думки іншою.

Категорія причинності також має аналітичний характер. Без цього взагалі не може бути зв'язку між речами і відповідними думками. Але ця категорія насамперед відбиває синтетичний зв'язок між явищами. Вона дає можливість схоплювати в наступному і щось таке, чого не було у вихідному. А це все разом взяте характеризує розумовий процес і, зокрема, логічну достатню підставу як синтетичний логічний зв'язок.

Відомо, що закон достатньої підстави (логічної достатньої підстави) не піддається такій формалізації, як закони тотожності, суперечності і виключеного третього. Це пояснюється тим, що його гносеологічну основу виражають не тільки категорії, які охоплюють аналітичний зв'язок, але й категорії, які визначають наперед синтетичний характер розумового процесу. Такою категорією саме і є категорія причини.

У нашій філософській літературі були заяви про те, що досі не зовсім ясно, в чому суть логічної достатньої підстави для висновку, і як цей закон пояснює розумовий процес у формі висновку, де можливе виведення наслідку, що відрізняється від вихідного [3, 92].

Звичайно, розгляд логічної функції категорій основи і причинності не дає нам можливості пояснити цю проблему повністю. Одержання нового знання у висновку порівняно до вихідного знання пояснюється всією системою категорій філософії і окремих наук і зрештою практичною діяльністю людини.

Але аналіз логічної функції категорій «основа» і «причинність» допоможе нам розв'язати поставлене завдання хоча б частково.

Справді, категорії «основа» і «причинність», за своєю суттю, повинні пояснити нам, яким шляхом з вихідного явища виникає і з'являється інше явище, тотожне з вихідним і разом з тим відмінне від нього.

А ця особливість логічної функції категорій причинності і основи саме і виражається в цілому функціонуванням логічної достатньої підстави, як аналітичним і синтетичним зв'язкам між думками.

Яскравим прикладом для пояснення даного положення є індуктивний висновок. Тут між посиланнями і висновком є синтетичний зв'язок, який разом з посиланнями виступає достатньою підставою для одержання і обґрунтування ймовірності судження.

Але такий висновок з посилань і самий характер зв'язку між першим і другим насамперед визначався особливістю взаємовідносин між причиною і наслідком і самим процесом пізнання їх. Адже знаючи наслідок, як вихідне в думках, ми можемо лише передбачати існування тієї чи іншої причини як наступної, вивідної в нашому знанні.

Власне насамперед саме такий синтетичний зв'язок між думками і виражає категорія причинності, будучи структурним елементом логічної достатньої підстави.

Таким чином, категорії «основа» і «причинність» у різних планах фіксують структуру логічної достатньої підстави. При цьому слід мати на увазі, що конкретним змістом логічної достатньої основи можуть бути будь-які поняття, пізнаний закон, категорія і т. п. Але логічний зміст і форма поняття, що нами

аналізується, в першу чергу виражається через категорії «основа» і «причинність». Це пов'язане з тим, що ці категорії, як ніякі інші категорії філософії, саме за своєю структурою, з одного боку, відбивають в предметах дійсності відношення між вихідним і наступним, з другого,— передбачають в думках також відношення між логічною підставою і наслідком. В. І. Ленін писав: «Вимога опосереднення (зв'язку) ось про що йде мова при застосуванні відношення причинності». Вимога опосереднення у категорії причинності саме і є відображенням у даній категорії необхідного зв'язку між причиною і дією. А це зрештою визначає наперед саму логіку мислення, де має місце вимога опосереднення (обгрунтованості) при виведенні одного положення (думки) з іншого (думки).

Більше того, така структура категорії причинності взагалі виступає, з одного боку, методологічною передумовою створення абстрактних понять, з другого,— включається до структури самої логічної операції цими поняттями. В. І. Ленін пише: «Утворення (абстрактних) понять і операцій з ними уже включають в особі уявлення, переконання, *свідомість* закономірності об'єктивного зв'язку світу. Виділяти каузальність з цього зв'язку безглузда річ» [1, 164].

У наших цілях дуже важливо підкреслити, що казуальність (причинність) є необхідним елементом саме в логічних операціях з поняттями. А це означає, що категорія причинності виступає вже у самій логіці мислення засобом структурної побудови не тільки поняття, але і інших форм мислення.

Саме в цьому плані категорія причинності найбільш повно виражається у логічній достатній підставі, як один з принципів, що фіксує закономірність у логічних операціях з поняттями.

Розгляд співвідношення між категоріями «причинність», «основа» і «логічна достатня підстава» дає можливість пояснити саму термінологію «достатня підстава». Відомо, що Гегель виступав проти слова «достатня», заявляючи, що оскільки це підстава, то вона вже повинна бути достатньою.

По-перше, достатня підстава фіксує ступінь обгрунтованості вихідного наступним. І сам Гегель, до речі, говорив про такий ступінь обгрунтованості, заявляючи, що підстава в своєму розвитку (і отже в процесі пізнання) виступає в трьох формах: як формальна, реальна і повна. В цьому розумінні Гегель був непослідовним, не визнаючи необхідності терміну «достатня», в законі достатньої підстави і разом з тим, сам в своїй теорії вводить аналогічну термінологію для характеристики підстави.

По-друге, категорії «основа», «причинність» і «умова» свідчать, що достатня підстава включає в себе всі ці категорії, взяті разом. Тому, коли в логічному плані ми говоримо про достатню підставу, то мова йде про складне і багатогранне вираження у логічній структурі цього поняття категорій «основа», «при-

чинність» і «умова». Жодна з них сама по собі не виражає повністю логічної достатньої підстави. І лише разом вони становлять структуру такого поняття.

З вищевикладеного можна зробити ще і такий висновок. Категорії «основа» і «причинність» виступають немовби проміжною ланкою (середнім терміном) між об'єктивною дійсністю і логічною достатньою підставою. Це дає можливість цим категоріям, по-перше, виявити у логічній достатній підставі об'єктивну основу, по-друге,— бути гносеологічною основою в становленні логічної достатньої підстави, по-третє,— бути складовими елементами структури логічної достатньої підстави.

Краткое содержание

В статье анализируется логическая структура категорий «причинность», «основа» и «логическое достаточное основание» и устанавливается их единство в онтологическом, гносеологическом и логическом плане.

Категории «причинность» и «основа», с одной стороны, выражают объективную основу категории «логическое достаточное основание», с другой,— представляют собою гносеологическую основу последней, в третьих,— эти категории сами выступают структурными элементами категории «логическое достаточное основание» и таким образом выполняют там известные логические функции.

Категории «причинность» и «основа» по-разному выражают и предопределяют логическое достаточное основание. Если категория «причинность» характеризует (и предопределяет) прежде всего форму логического достаточного основания, то категория «основа» — схватывает содержательную сторону. В другом же плане первая категория (причинность) выражает и предопределяет в категории «логическое достаточное основание» прежде всего синтетическую, а вторая категория (основа) — аналитическую стороны.

В статье дается критический анализ истории данного вопроса

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін, Твори, т. 38.
2. Аристотель, Аналитики. М., 1952.
3. «Вопросы философии», № 1, 1957.
4. Гегель, Соч., т. I, М.—Л., 1930.
5. Гегель, Соч., т. 2, М.—Л., 1934.
6. Дж. Милль, Система Логик, М., 1914.
7. В. М. Нічк, Діалектичний матеріалізм про категорію причинності, К., 1960.
8. М. Порнюк, Детермінізм, К., 1967.
9. Н. М. Стеценко, О соотношении категорий «условие» и «основание» и их роль в процессе познания объективных законов, К., 1965, (Кандидатская диссертация).
10. Философский словарь, М., Госполитиздат, 1963.
11. Куно Фишер, Гегель, его жизнь, сочинения и учения. Первый полумот, М.—Л., 1933.
12. М. В. Эмдин, Основа и обоснование.— Вестник ЛГУ, № 23, Серия экономики, философии и права, вып. 4, 1959.

ЕВРИСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ГІПОТЕЗИ

У сучасній науці гіпотезі як формі мислення належить важливе місце. Вона приходить на зміну «застарілій» теорії, яка не витримує натиску нових фактів і «вибухає» з середини, роз'їдена іржею внутрішніх парадоксів і суперечностей, новими науковими фактами. Утворення теорії починається із гіпотетичних висловлювань, які є ймовірними припущеннями. Їх логічна валентність, як правило, не виявлена: вони можуть одночасно оцінюватись як істинні і помилкові. Побудова гіпотетичних висловлювань є першим етапом у розвитку гіпотези як форми мислення. Всього можна виділити чотири таких етапи: гіпотетичне висловлювання, здогад, «робоча гіпотеза» і, нарешті, власне гіпотеза. Гіпотетичне висловлювання, яке стає провідним і в міру перетворення гіпотетичного знання у теоретичне набуває значення абстрактного, теоретичного положення, що об'єднує і систематизує інші висловлювання, інколи називають науковою ідеєю або вихідним принципом гіпотетичних знань.

Провідне гіпотетичне висловлювання систематизує і об'єднує в єдиний «вузол» знань усі інші висловлювання, що стосуються даної множини наукових фактів. Гіпотеза в такому випадку виступає системою теоретичних висловлювань, частина яких має невизначену основну логічну валентність. Як форма мислення, гіпотеза є багатостороннім складним процесом, який поділяється на окремі етапи. Спочатку утворюються умови для побудови гіпотези. Виникає криза існуючої теорії, коли виявляється її неспроможність як системи пояснення відомих фактів. Потім формується гіпотетичне припущення на основі застосування певних логічних засобів обробки фактичного матеріалу. У ході побудови здогаду і «робочої гіпотези» викристалізуються основні положення гіпотези, виділяються її провідні принципи, встановлюються єдині правила логічного слідування тощо. Коли гіпотеза сформувалася, настає вирішальна стадія її розвитку: обґрунтування її положень шляхом виведення наслідків і їх емпіричної інтерпретації. На цій стадії відбувається розмежування висловлювань, які входять до гіпотези, на істинні і помилкові. Якщо вихідні положення гіпотези виявляються ві-

рогідними, вони перетворюються в положення теорії. Коли ж провідні принципи, на яких заснована гіпотеза, не виправдовуються, вони замінюються іншими, що враховують зв'язки між науковими фактами більш точно.

Сучасна наука докорінно відрізняється від науки XIX ст. Тут можна зазначити такі особливості сучасного знання: відмова від звичної наочності понять і положень, перетворення математики із допоміжного засобу пізнання у мову теорій і спосіб їх виразу, зростаюча парадоксальність поєднання суворих логіко-математичних методів з інтуїтивними, «аморфними» здогадками в процесі наукового дослідження, злиття в єдине ціле опису і пояснення дійсності, достовірно-фактичного і достовірно-теоретичного, швидке збільшення в науці обсягу ймовірних [гіпотетичних] знань про дійсність.

Зазначені особливості науки XX ст. якісно змінили як роль окремих етапів розвитку гіпотетичного знання, так і значення певних видів гіпотези.

Розглянемо лише дві евристичні особливості сучасної гіпотези, зокрема зростання значення наукового здогаду як перерви логічно-послідовного розвитку ймовірних знань і процес математизації гіпотетичного знання у формі так званої «математичної гіпотези».

Наукова здогадка — це необхідний етап у найбільш формалізованих гіпотетичних побудовах сучасної науки. А. Я. Смординський справедливо зазначає, що навіть тепер не можна переказувати квантову механіку, виходячи лише з логічного ходу ідей, оскільки мікросвіт настільки відрізняється від нашого макроскопічного оточення, що необхідний був цілий ряд геніальних здогадок—логічних стрибків, щоб прийти до системи квантових ідей. [4, 116].

Ніякими логічно-послідовними міркуваннями, наприклад, неможливо було дійти до розуміння мікрооб'єкту як такого, що має властивості і частинки і хвилі. У 1924 р. де Бройль опублікував працю «Дослід теорії світлових квантів», у якій висловив «божевільну» на той час думку, що електрон не є ні частинкою, ні хвилею в тому розумінні, як говорять це про кванти світла. Електрон, твердив де Бройль, має корпускулярно-хвильові властивості: як рухомій частинці, йому притаманний хвильовий процес і тому можна до електрону віднести також імпульс та енергію як величини, що характеризують частинку, і частоту та довжину хвилі. Рух електрона, отже, уявлявся певним хвильовим процесом, за своєю природою схожим на поширення світла.

Ідея де Бройля була науковою здогадкою, що швидко переросла в теорію і набула значення стрибка в розвитку фізичних знань про мікросвіт.

Здогадка, з якої починається розвиток гіпотетичного знання, завжди є діалектичним стрибком у існуванні відносно доверше-

них наукових теорій. З неї починається утворення нових уявлень, що глибше відображають єдність досліджуваних об'єктів. Наприклад, поворотними моментами у розвитку фізики, біології, математики, хімії є моменти порушення логічного ланцюга міркувань, ті стрибки, які здаються, як правило, більшості безглуздими. «Божевільність», «безглуздість» наукових ідей — характерна риса їх величезної, прихованої, як правило, для сучасників пізнавальної сили.

«Божевільна» здогадка не виникає на пустому місці. Вона завжди має передумови свого виникнення: об'єктивні (певні запити практики, «парадоксальну» ситуацію в науці) і суб'єктивні (наявність споріднених думок, аналогій тощо, вчених, які досліджують одну і ту ж предметну галузь). Особливо показово для сучасної науки є необхідність суб'єктивних передумов утворення здогадок: лише колективні зусилля багатьох вчених, що працюють *над одним і тим же* питанням у різних аспектах, створюють умови для виникнення «божевільних» здогадок. Крім того, необхідна наявність «парадоксальної» ситуації, коли висунуті на розгляд нові ідеї докорінно суперечні існуючим уявленням.

Так, здогадка де Бройля народилася в певних умовах: в ці роки у різних країнах провадилися широким фронтом наукові дослідження мікросвіту. На той час було відомо, що електрон, переходячи з однієї орбіти на іншу, випромінює світло тільки певної величини, яка точно визначалася за формулою Бора. Утворилась «парадоксальна ситуація»: електрон випромінює світло саме даної частоти, він повинен «знати», на яку саме орбіту він перестрибує. Вже у моделі будови атому водню, яку запропонував Бор, були розроблені формули, з допомогою яких можливо було «виміряти» «довжину шляху», який проходив електрон навколо ядра. «Довжиною шляху» визначалась «дозволена» орбіта, на яку перестрибував електрон, випромінюючи світло. Луї де Бройль цю величину назвав «довжиною хвилі» електрону і тоді «дозволені» орбіти визначались цілим числом «довжин хвилі».

Крім того, на цей час світлові кванти розглядались вже не просто як хвильовий процес. Ейнштейн у 1916—1917 рр. показав, що світлові кванти повинні мати деякий імпульс (кількість руху). Цим положенням, а також математичними співвідношеннями теорії відносності, де Бройль також скористався для того, щоб «створити» здогад про феноменальні властивості електрону. У цій здогадці ідея Ейнштейна про існування зв'язку між світловим квантом і електромагнітною хвилею, знайшла своє логічне завершення: електрон уявлявся єдністю властивостей матеріальної частинки і фазової хвилі.

Науковий здогад, таким чином, не виникає на «пустому місці». Він, незважаючи на свою раптовість, має свою причину, по-

ява його закономірна. Недаремно говорять, що в науці часто зустрічаються ситуації, коли «ідеї» носяться в повітрі і вчені часто їх відкривають майже одночасно, незалежно один від одного, без взаємної інформації про результати попередніх досліджень.

Гіпотеза як форма розвитку знання відзначається рухливістю своїх положень, всебічністю пояснення, яка досягається за рахунок значної ненадійності її вихідних підстав, ймовірності висновків, що отримуються як логічні наслідки з гіпотези. Ці особливості, від яких вчений позбавляється в побудові теорії, є не вадю гіпотези, а її позитивною рисою. Саме завдяки цьому гіпотеза як система знання відіграє евристичну роль.

Крім зростання ролі наукового здогаду, інтуїтивних, нестрогих положень в сучасному науковому дослідженні, одночасно помітно зросла математизація гіпотетичних знань. Модельна гіпотеза як основна форма розвитку природознавства XIX ст. втратила своє значення, її замінив математичний спосіб систематизації гіпотетичного знання.

Діалектичне поєднання у сучасній гіпотезі взаємовиключаючих протилежностей — інтуїтивних наукових здогадок і точних математичних методів надає гіпотетичному знанню особливої евристичності. В зв'язку з таким характером сучасної гіпотези при аналізі її елементів вимагається поєднання як формально-логічних, так і змістовних методів.

Модельна гіпотеза — це система припущень і здогадів про неспостережувану в досвіді сутність процесу, яка уявляється по аналогії з оточуючими людиною тілами макросвіту механічно рухливою. За допомогою методу модельних гіпотез була відкрита класична теорія теплоти, світла, звукових коливань тощо. «Гіпотетичною фізикою» в цьому розумінні є електронна теорія Лоренца, який зазначав її протилежність «фізиці принципів» [1, 31—32].

Модельна гіпотеза відзначається наочністю, можливістю відносно нескладної емпіричної перевірки її положень. Математичний апарат, який у ній застосовується, як правило, відіграє роль «технічного» інструментарію. «Зрозумілість» цієї форми гіпотези, її значна емпірична «приземленість» роблять її обмеженим логічним засобом утворення теоретичних знань. Математична гіпотеза тісно зв'язана з модельною, яка служить для неї підготовчим першим етапом. На основі модельної гіпотези утворюються певні рівняння, які пов'язують в єдине ціле кілька величин. Отримані таким чином математичні вирази зв'язків можна змінювати довільно: поширювати (екстраполювати) їх на нові предметні галузі, математично описувати наявний експериментальний матеріал і, викриваючи в ньому певні істотні зв'язки, формулювати нові закономірності. Довільність оперування з математичною гіпотезою обмежується тільки тим, що

вона не повинна суперечити встановленим науковим фактам і вірогідним, ствердженим практикою, іншим математичним співвідношенням. Математична гіпотеза успішно застосовувалась як форма розвитку знань при створенні класичної електродинаміки, у квантовій механіці, в загальній теорії відносності.

Вже Максвелл багато зусиль присвятив вивченню математичної гіпотези. У статті «Про математичну класифікацію фізичних величин» він висловив думку про те, що одними і тими ж математичними формами можливо досліджувати різні за своєю природою фізичні величини [2, 46—54]. На його погляд, для побудови нової теорії надзвичайно важливим є зв'язок математичного аналізу з фізичними моделями. Створюючи теорію електромагнітного поля, Максвелл виходив з механічних, гідродинамічних та інших модельних гіпотез: зокрема, він використав уявлення Фарадея про виток із струмом, що виникає при русі витка у магнітному полі, модель силових ліній Ерстеда тощо. Але його цікавило не власне механічна модель явищ, а саме електромагнітне поле,— те що приховується за моделями і є сутністю процесу, яка не залежить ні від моделі як форми пізнання, ні від самого дослідника.

Тим сами модель, хоч і служить вихідним пунктом для побудови математичної гіпотези, перетворюється на формальну схему. Це дає змогу, абстрагуючись від механічних уявлень про реальний процес, дати математичну форму його сутності. Так, Максвелл фарадеевський виток із струмом підмінив точкою і отримав закон електромагнітного поля в даній точці із зміною магнітного поля, виражений у формі диференціального рівняння. Магнітні силові лінії Ерстеда також стягуються в точку, і у формі диференціального рівняння таким способом виражається залежність магнітного поля від зміни електричного поля. Модельна гіпотеза не виходить за межі наявного фактичного матеріалу, хоча про одні і ті ж факти може бути створено безліч неоднозначних механічних моделей. Довільність у побудові модельної гіпотези — її слабкість. Тому Максвелл зводить моделі до значення формальних математичних схем. Математичні символи, застосовані ним при опрацюванні фактичного матеріалу, поширюються на нову предметну галузь, а потім отримуються фізична інтерпретація.

Максвелл, узагальнюючи експериментальні дані Фарадея, вводить поняття струму зміщення, який вимірюється похідною у часі від індукції електричного поля, і висловлює *припущення*, що струми зміщення утворюють магнітне поле. Написане на цій підставі рівняння включає у себе здогад, який став вихідним для утворення електромагнітної теорії світла. Він логічно ніяк не впливає ні з експериментального матеріалу Фарадея, ні з фактичних даних, відомих на той час, і є математичною екстрополяцією на нову предметну галузь. На основі цього здогаду стало мож-

ливим експериментальне відкриття реальності електромагнітного поля.

Метод математичної гіпотези, таким чином, полягає в екстраполяції (перенесенні) певних знань про один предмет на інший. Якщо емпіричні наслідки, які виводяться з такої гіпотези, стверджуються, то система гіпотетичних знань набуває емпіричної інтерпретації (тлумачення) і перетворюється в теорію. Саме таким шляхом була утворена теорія електромагнітного поля.

В історії розвитку математичної гіпотези чітко викреслюється тенденція дальшої її «формалізації» і «довільності». Все меншу роль відіграють модельні гіпотези як вихідні положення для математичного гіпотезування: замість них беруться вже відомі математичні співвідношення, фізичне розуміння їх «підміняється» новими фактами і утворюється нова певна система знань, з якої можливо вивести наслідки для їх експериментальної перевірки. В. М. Свириденко, описуючи цей процес, зазначає: «Спираючись на математичні співвідношення, підтверджені в експерименті, а також на математичний вираз принципових положень (закон збереження енергії та інші закони збереження, умови релятивістської інваріантності тощо), фізик і теоретик визначає «вид зміни і дальшого розвитку класичних математичних форм, перетворює їх на форми такого конкретного пізнання мікросвіту, яке здатне пов'язати і пояснити величезну сукупність фактів» [3, 167].

Довільність математичної гіпотези полягає в тому, що за своїм характером вона є стрибком у розвитку знань, перервою логічно-послідовних міркувань, своєрідним *salto mortale* людського розуму в галузі незвіданого. Так, з допомогою математичної гіпотези Планк отримав знамениту формулу $\varepsilon = h\nu$, згідно з якою випромінювання тілом енергії відбувається квантами. Вчений як вихідні положення використав математичний апарат і принципи класичної фізики, яка стверджувала, що випромінювання є безперервним хвильовим процесом. Планк, вивчаючи випромінювання ідеального чорного тіла, припустив, що воно може бути дискретним, і це припущення «втиснув» у прокрустове ложе математичних співвідношень величин класичної фізики.

Характерною рисою математичної гіпотези є також її «формальність». В розвитку квантової механіки, де метод математичного гіпотезування відіграв особливо значну роль, формальність застосованого апарату посилювалась поступово. Спочатку, до 1924 р., математичні гіпотези квантової механіки (в працях Планка, Бора і Ейнштейна цього періоду) засновувались на модельних гіпотезах про мікропроцеси. Ці модельні гіпотези будувались за принципами класичної фізики з показань макроприладів. Такою, наприклад, була модель будови атома, за якою електрони обертаються навколо ядра, як планети оберта-

ються навколо Сонця. Її неспроможність виявилась досить швидко: її висновки суперечили результатам спектроскопічних спостережень. На зміну їй Бор запропонував свою модельну гіпотезу, виклавши її у вигляді двох постулатів: 1) існують стаціонарні стани атома, енергія яких має тільки дискретні значення, а перехід електронів з однієї орбіти на іншу відбувається стрибками, 2) при цьому випромінюються кванти електромагнітного поля з певними частотами.

Виклад гіпотези Бора у вигляді постулатів — не випадковий: ця форма була традиційною у класичній фізиці. Модель Бора пояснювала спектроскопічні результати атому водню, але виявилась уже недостатньою для опису атому гелію, навколо ядра якого обертається система з двох електронів.

Розвиток методу математичного гіпотезування відбувся шляхом відмови від модельних гіпотез як вихідної основи. Гейзенберг, Шредінгер, Дірак, де Бройль після 1923—1924 рр. відмовляються від наочних уявлень класичної фізики про мікропроцеси і утворюють «некласичне» розуміння квантових явищ, використавши математичний апарат, спеціально підібраний для цієї мети. Для цього Гейзенберг, а також Шредінгер, Борн, Іордан та інші фізики використовують математичну теорію матриць, розроблену в середині XIX ст., і теорію так званих лінійних самоспряжених операторів. Операторне числення відтоді стало основним математичним апаратом квантової механіки. Застосовані математичні поняття, перенесені на «некласичні» фізичні дані про мікропроцеси, стали змістом математичної гіпотези: за допомогою матриць і операторів класичні поняття можливо «перенести» на область мікропроцесів. При цьому вихідними засновками такої екстраполяції є не модельні гіпотези, а радикально нові фізичні уявлення про «некласичність» мікроявищ — їх дуалістичну, корпускулярно-хвильову природу, ймовірність певних значень класичних динамічних перемінних, виражену квадратом хвильової « Ψ -функції» тощо.

Зростання «формальності» математичної гіпотези, відмова від «наочних» модельних гіпотез — це прогресивне явище, яке означає конкретне втілення загальної тенденції сучасної науки до математизації і заміни словесного опису знаковими штучними мовами символів. Математична гіпотеза в такому її значенні відіграє всезростаючу роль у створенні наукових теорій в найрізноманітніших галузях сучасної науки.

Краткое содержание

Анализируется проблема эвристических особенностей гипотезы как формы развития науки. На истории развития науки (в основном, физики) исследуется изменение эвристической роли научной догадки и математической формы выражения гипотетического знания, вызванное качественными особенностями науки XX в.

1. Г. А. Л о р е н ц, Теория электронов и ее применение к явлениям света и теплового излучения, М., 1956.
2. Д ж. М а к с в е л л, Речи и статьи, М.—Л., 1940.
3. В. М. С в и р и д е н к о, Роль математичної гіпотези в пізнанні мікро-явищ, К., 1962.
4. А. Я. С м о р о д и н с к и й, Частицы и волны, М., 1964.

ВИЗНАЧЕННЯ НОВИЗНИ ФАКТУ

В останній час серед науковців, які займаються дослідженнями в галузі логіки наукового пізнання, значно поширилась точка зору, за якою науковий факт відрізняється від простого явища і наділяється гносеологічними ознаками. Найбільш повно і обґрунтовано такий погляд аналізується у цікавій праці В. В. Косолапова «Гносеологічна природа наукового факту», в якій зокрема говориться, що «в рамках логіки наукового дослідження факт ні в якому разі не можна ототожнювати з явищами об'єктивної дійсності» [3, 35], щоб явище стало науковим фактом, воно повинно набути ідеальну форму, тобто стати елементом системи наукового знання [3, 20]. Такий погляд на науковий факт поділяють багато інших авторів [4], [6], [7], наприклад, А. І. Ракітин визначає науковий факт як «емпіричне висловлювання, яке являє статистичне резюме безпосередніх емпіричних даних» [7, 388].

Таке розуміння факту є найбільш перспективним, але воно вимагає рішення надзвичайно цікавої проблеми перетворення об'єктивного явища у науковий факт. В багатьох вказаних працях ця проблема досить обґрунтовано вирішується з боку дослідження механізму перетворення у факт тих явищ дійсності, які асимілюються науковими знаннями, однак добре відомо, що насамперед увагу вченого привертають ті явища, які знаходяться поза межами існуючих понять і для свого пояснення вимагають принципово нових наукових знань. «Спостереження,— писав Ф. Енгельс,— відкриває який-небудь новий факт, що робить неможливим старий спосіб пояснення фактів, належних до тієї самої групи. З цього моменту виникає потреба в нових способах пояснення, яка спирається спершу тільки на обмежену кількість фактів і спостережень» [1, 117].

Перетворення у факт явищ є процесом їх логічного визначення, або включення за допомогою відповідних формально-логічних правил в раніше збудовані понятійні системи. Цей процес, інакше кажучи, повністю вкладається у форми існуючої системи логічного обчислення, і механізм його дії загалом не виходить за рамки формально-логічного.

По-іншому проходить теоретична обробка даних досліджу, які не асимілюються науковими теоріями. Оскільки ці дані виходять за межі формалізованого знання, їх усвідомлення або визначення новизни фактів не може здійснюватися формально-логічними засобами. Щоправда, при поверховому знайомстві з проблемою може скластися враження, що визначення новизни факту відбувається за елементарним формально-логічним силогізмом: «Все, що не асимілюється існуючими теоріями, відноситься до нових фактів. *A* — не асимілюється теорією. Отже, *A* — новий факт». Однак легко помітити, що наведений силогізм не визначає новизни факту. Це завдання вирішується в процесі виявлення другої посилки силогізму: «*A* — не асимілюється теорією». Лише після встановлення цієї обставини певне явище *A* відноситься до числа нових фактів за правилами формальної логіки.

При переході до пізнання принципово нових явищ відбувається ніби стрибок, перерив безперервного, якому притаманна формально-логічна «алогічність», коли засоби формальної логіки, необхідні для визначення явищ, належних до існуючих понять, стають обмеженими, недостатніми для пізнання явищ, що вже не асимілюються теорією. Ця обставина зовсім не означає, що процесу визначення новизни факту не притаманна певна структура мислення, яка виражається засобами наукової гносеології. Визначення новизни факту — лише момент у механізмі розвитку наукового знання, ланка в ланцюгу переходу до нових теорій; «алогічність» цього процесу знімається внутрішньою логікою пізнання нових галузей дійсності і розкривається системою категорій матеріалістичної діалектики як логіки і теорії пізнання.

Гносеологічним змістом процесу визначення новизни факту є співставлення одержаних дослідником сприйняття з існуючими науковими теоріями. Однак будь-які сприйняття за своєю формою є індивідуальними, в той час як наукові теорії, з якими повинні співставлятися сприйняття, відносяться до сфери загальнолюдських знань. У зв'язку з цією обставиною виникає питання про відношення між індивідуальним і загальнолюдським у розвитку наукового знання, що вимагає вирішення проблеми гносеологічного суб'єкта процесу визначення новизни факту.

Основою розвитку наукового знання, безумовно, є факти, нові по відношенню до всього наукового загальнолюдського знання. Але світ пізнається не абстрактною загальнолюдською свідомістю, подібною до гегелівської абсолютної ідеї, або чистої самосвідомості Канта, а конкретними мислячими і практично діючими індивідами, які сприймають явища і визначають новизну фактів. А тому кожний новий факт, щоб бути співвіднесеним з існуючими науковими знаннями, в якийсь момент повинен стати новим і по відношенню до індивідуального знання. Останнє можливе лише тоді, коли індивід оволодіває сучасним науковим знанням

і у якійсь його більш або менш вузькій галузі виходить на передній край. Коли границя індивідуального знання на певному відрізку співпадає з границею загальнолюдського наукового знання, новий факт стає таким і по відношенню до індивідуальної свідомості. У цій ситуації саме і створюється передумова для визначення індивідуумом новизни наукового факту. Таким суб'єктом визначення факту, безумовно, є вчений як персоніфіковане загальнолюдське знання. Розуміється, оволодіння науковими знаннями ще не гарантує наукових відкриттів, але так чи інакше, щоб зробити наукове відкриття, «бачити» нове в науці і вміти визначити новизну явищ, індивід повинен бути вченим — суб'єктом загальнонаукового знання.

Як же відбувається процес визначення новизни факту? Щоб відповісти на це запитання, треба насамперед виділити хоча б найпростіші, елементарні ознаки, які характеризують новий факт. Очевидно, новим є такий факт, який не схожий з усіма вже відомими. Отже, процес визначення новизни факту починається з входження у сферу сприйняття якогось явища, відмінного від раніше сприйнятих і фіксації через співставлення сприйняття цієї відмінності.

Фіксація у сприйнятті відмінності між новим досвідним даним і раніше відомими відіграє велику роль у структурі визначення новизни факту. Як показали дослідження радянського психолога Є. Н. Соколова [8, 243—245], сприйняття зовнішнього стимулу, що вже не відповідає нервовій моделі, яка склалася, породжує реакцію орієнтації на сигнал розпородження, що є важливою психологічною передумовою пізнання нового. Однак фіксація в сприйнятті відмінності між новими і вже відомими даними досвіду ще далеко не тотожна процесові визначення новизни факту. Не кожна відмінність, яка увійшла в досвід і фіксується в сприйнятті, несе нову наукову інформацію. Якісний, інтенсивний розвиток наукового знання зв'язаний з виходом у нову галузь дійсності, що лежить за межами існуючої теорії, тому нову наукову інформацію несуть лише ті явища, які виражають більш глибоку, ще невідому суть, тобто не просто відрізняються від відомих, а є суттєвою відмінністю між пізнаною і невідомою ще галузями дійсності. Ця обставина вимагає від дослідника, щоб він не лише фіксував відмінність, що увійшла в досвід, але й визначав її характер, встановлював, чи є вона несуттєвою, припустимою в рамках існуючої теорії, чи вона виражає відмінність на рівні сутностей.

Складність визначення новизни факту або виявлення характеру відмінності, що увійшла в досвід, визначається діалектикою співпадання і одночасно відмінності між сприйнятим явищем і вираженою в ньому суттю. Явище виражає суть. Це означає, що відмінність між відомою і непізнаною ще суттю повинна обов'язково проявлятися. Сутність, прояв якої абсолютно не

відрізняється від відомих уже фактів, залишається непізнаною «річчю в собі»; отже в усіх випадках пізнання нової, більш глибокої суті можливе лише при прояві цієї відмінності в чуттєво сприйнятому. Але з цієї обставини зовсім не випливає, що відмінність, яка увійшла в сферу сприйняття, є виразом істотної відмінності. Відмінність може мати місце і у вираженні однієї й тієї ж сутності більше того, такі відмінності навіть необхідні, оскільки, зумовлюючи відмінності у вираженні однієї і тієї ж суті, ми робимо безпредметним використання самих категорій «суть-явище».

Відсутність співпадання між суттю і явищем обумовлює те, що дослідник на основі відмінності, що спостерігається, не може впевнено стверджувати про істотність чи неістотність її характеру. Це є гносеологічною причиною різноманітних помилок у оцінці новизни явищ. Явище, яке увійшло у сферу сприйняття, може відрізнитись від усього раніше відомого, але бути всього лише іншим вираженням вже відомої суті; спираючись на фіксовану в сприйнятті відмінність, вчений у такій ситуації може прийти до неправильного висновку про новизну даного явища.

Ще частіше в науковому дослідженні трапляється ситуація, коли явище, яке увійшло в досвід, настільки мало відрізняється від відомих, що дослідник помилково відносить його до класу пізнаних і не помічає новизни, проходить повз дійсно новий факт. Як приклад можна навести історію відкриття рентгеновських променів. Відомо, що першим ученим, який спостерігав ці промені і навіть склав першу рентгенограму, був Ленард, однак, оцінивши ці явища, як доказ хвильової природи катодних променів, він не помітив їх новизни [5, 354].

Неможливість роботи на основі чуттєвого спостереження висновки про характер фіксованої відмінності ставить досить складну в теоретичному відношенні проблему, суть якої ось у чому. Будь-яка відмінність розкривається у співставленні. Для того, щоб встановити відмінність між явищами, необхідно їх співставити, але така дія виявляє відмінність лише на рівні безпосередньо сприйнятого, яке, ми бачили, ще не говорить про те, наскільки воно суттєве. Очевидно, що відмінність на рівні суті також може бути виявлена їх співставленням, але ця операція можлива лише тоді, коли обидві суті відомі. Як же виявити суттєву відмінність у тому випадку, коли одна із сутностей ще непізнана? Намагаючись теоретично вирішити цю проблему, ми приходимо до нерозв'язаної логічної суперечності: щоб пізнати невідому суть, необхідно встановити суттєвий характер відмінності, яка увійшла в сферу сприйняття, але, щоб встановити суттєвий характер цієї відмінності, необхідно співставити суті, одна з яких ще невідома.

Цей парадокс (назвемо його парадоксом визначення новизни

факту), як і більшість йому подібних, виник тому, що ми намагалися лише теоретично вирішити ті проблеми пізнання, які в реальному пізнавальному процесі вирішуються практично. на основі активної взаємодії суб'єкта з об'єктом. Із цього випливає, що теоретичне вирішення проблеми визначення новизни факту можливе лише тоді, коли теорія доповнюватиметься практикою, а тому слід визначити місце експерименту у процесі визначення новизни факту.

Значення експерименту в розвитку теорії невіддільне від проблеми інтерпретації кінцевих його результатів. Як правило, експеримент являє собою реалізацію певної мети, поставленої в зв'язку з вирішенням тих чи інших завдань пізнання і проводиться для визначення ступеню адекватності наукових знань. Якщо такий експеримент зрештою дає позитивний результат, він інтерпретується як доказ істинності знань, що реалізуються в експерименті; якщо ж експеримент дає негативний результат, він інтерпретується як доказ помилковості вихідної теоретичної настанови.

Оцінка результатів експерименту в поняттях «істинне» чи «помилкове» займає значне місце в наукових дослідженнях, але така «чорно-біла» інтерпретація ще не розкриває повністю всього багатства зв'язків між теорією і експериментом. У цьому легко перекоонатися, якщо розглянути ситуацію, коли до сфери сприйняття дослідника входить явище, що не асимілюється існуючими теоріями. У такій ситуації будь-які прагнення визначити явище в рамках існуючої теорії будуть безрезультатними, а експеримент, що проводиться для перевірки правильності цієї операції, незмінно даватиме негативний результат. Звичайно, дослідник не знає, що він сприймає явище, що виражає нову невідому суть, він тільки одержує негативний результат у експерименті, який повинен правильно інтерпретувати. У даному випадку інтерпретація негативного експерименту не може бути однозначною і обмежуватися, наприклад, висновком «неправильне знання». Вона залежить від характеру тих теоретичних побудов, у системі яких дослідник намагався визначити вище. Якщо ця система носить гіпотетичний характер, то негативний експеримент в даному випадку виявляє суперечність між явищем і гіпотетичною системою і повинен інтерпретуватися як доказ неправильності цієї системи. Якщо ж дослідник одержує негативний результат в експерименті, який реалізує безперечно достовірні, вже перевірені раніше теоретичні побудови, то такий результат інтерпретується як доказ обмеженості цих побудов.

Необхідність саме такої інтерпретації негативного експерименту диктується самою діалектикою розвитку наукового знання. Наукове знання, особливо на сучасному етапі, розвивається від відносно істинних до нових теорій, а тому старі теорії в розвитку наукового знання не відкидаються, а зберігають своє

значення у чітко визначених межах. Якщо негативний результат експерименту пов'язувати лише з інтерпретацією «неправильне знання», це може привести або до неправильної релятивістської оцінки існуючих відносно істинних теорій, або до догматичного непризнання новизни фактів досліду, як це мало місце в період виникнення кризи у фізиці [2, 230—235].

Інтерпретація негативного експерименту як доказу обмеженості існуючого знання власне й завершує процес визначення новизни факту. Якщо явище, яке увійшло в сферу сприйняття, не асимілюється існуючими достовірними знаннями, про що свідчить негативний експеримент, значить воно виражає ще непізнану суть, нову закономірність. З встановленням цієї обставини явище, яке увійшло в дослід, набуває значення нового наукового факту. Саме так в реальному пізнавальному процесі долається парадокс визначення новизни факту. Суттєвий характер відмінності розкривається не співставленням сутей, а через експеримент, що свідчить своїм негативним результатом про те, що явище не асимілюється існуючими знаннями.

Таким чином, структура визначення новизни факту включає в себе: а) поширення на основі наукових знань матеріального зв'язку суб'єкта з об'єктом і входження в сферу сприйняття явища, відмінного від раніше спостережуваних; б) фіксація в сприйнятті відмінності, яка увійшла в досвід; в) визначення в негативному експерименті обмеженості існуючої теорії і новизни факту.

Ці моменти є ґносеологічною основою процесу визначення новизни факту, яка у реальній пізнавальній діяльності може змінюватись аж до елімінації окремих моментів. Можлива ситуація, коли дослідник, не користуючись допомогою експерименту, на основі лише фіксованої у сприйнятті відмінності приходить до висновку про наявність у досліді нового факту. Але, як правило, такі висновки мають значення припущень і все-таки виносяться на суд експерименту. Можлива ситуація, коли елімінується другий момент, і новизна закономірностей, які увійшли до сфери наукового дослідження, визначаються лише на основі негативного експерименту без входження до сфери сприйняття будь-яких відмінних від уже відомих явищ. Прикладом такої ситуації може служити відомий негативний експеримент Майкельсона. До сфери сприйняття дослідників, які проводили цей експеримент, не увійшло ніякого нового явища, але правильно інтерпретувавши цей експеримент як доказ обмеженості класичних уявлень про простір і час, Ейнштейн зробив висновок про необхідність створення релятивістської механіки.

Крім того, у реальній пізнавальній діяльності процес визначення новизни факту ускладнюється різними психологічними факторами, які у сукупності складають творче обличчя дослідника. Визначення новизни факту — це по суті процес самопізнан-

ня вченим своєї обмеженості як суб'єкта розвитку наукового знання. Стикаючись з новими фактами, іноді зовсім нечисленними, вчений повинен прийти до висновку про обмеженість знань, які протягом багатьох років незмінно підтверджувались, і його сучасниками вважалися абсолютними. Потрібні особливі психологічні якості, творча відвага, сила волі, принциповість тощо, щоб на основі якихось нечисленних фактів і експериментів висловити сумнів у тому, що досі здавалося безсумнівним.

Піднімаючись до усвідомлення обмеженості існуючих наукових теорій, вчений одержує внутрішній ґносеологічний імпульс, який побуджує його проводити дослідження. Великий Ейнштейн назвав це «актом дивування», він писав: «Цей «акт дивування», очевидно, настає тоді, коли сприйняття вступають у конфлікт з досить установленим у нас світом понять. У тих випадках, коли конфлікт переживається гостро й інтенсивно, він в свою чергу сильно впливає на наш розумовий світ. Розвиток цього розумового світу є в певному сенсі подолання почуття здивування — безперервна втеча від дивовижного, від «чуда» [9, 30].

Краткое содержание

Источником возникновения новых научных идей и теорий являются именно те данные опыта, которые уже не вписываются в существующие понятийные системы. Однако для того, чтобы входящее в опыт явление приобрело значение научного факта и стало предметом познавательной деятельности исследования, необходимо определить его новизну. В статье показывается, что процесс «видения» нового выходит за рамки мыслительной деятельности осуществляемой исключительно средствами формальной логики и нуждается в использовании ґносеологических критериев.

Исследуя ґносеологическую структуру процесса определения новизны факта, автор приходит к выводу о том, что решающую роль в этом процессе играет материальное (практическое, экспериментальное) воздействие субъекта на объект и интерпретация результатов этого воздействия в соответствии с характером реализуемых в материальной деятельности знаний. Анализируется эвристическое значение отрицательного эксперимента и условия его интерпретации для определения новизны факта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ф. Е н г е л ь с, Діалектика природи, К., 1953.
2. В. І. Л е н і н, Твори, т. 14.
3. В. В. К о с о л а п о в, ґносеологічна природа наукового факту, К., 1964.
4. М. Я. К о р н е е в, Наука и надстройка, Л., 1958.
5. П. С. К у д р я в ц е в, История физики, т. 11, М., 1956.
6. И. С. Н а р с к и й, Современный позитивизм, М., 1961.
7. А. И. Р а к и т и н, Статистическая интерпретация факта и роль статистических методов и построения эмпирических знаний. — «Проблемы логики научного познания», М., 1964.
8. Е. Н. С о к о л о в, О моделирующих свойствах нервной системы, сб. «Кибернетика, мышление, жизнь», М., 1964.
9. «Эйнштейн и современная физика», сб. статей, М., 1956.

ДО ПИТАННЯ ПРО КОМУНІКАТИВНУ ФУНКЦІЮ МОВИ І СЛОВА

Вся найскладніша і найрізноманітніша діяльність людини є діяльністю суспільною, яка не мислиться без постійного спілкування між людьми.

Найкращим, найбільш повноцінним і універсальним із цих засобів спілкування, який склався ще на зорі людства і відіграв величезну роль у його розвитку, є членороздільна людська мова.

Існує, правда, сфера передачі думок і почуттів за допомогою засобів мистецтва (наприклад, штрих і фарби в живопису, графіці; форма в скульптурі; мелодія в музиці). Багатство і глибину наукової думки прекрасно відображають різні формули, геометричні фігури, креслення. Широко застосовуються, особливо в наш час, різні знакові системи. Проте, всі ці засоби, зрештою так чи інакше, перекладаються на словесну мову і тільки тоді стають повнозначними.

Ми дуже багато знаємо про народи Стародавнього Єгипту, Ассирії, Вавілонії, Афіньської держави, про їх культуру, історію, звичаї. І ці знання дали нам, головним чином, письмові пам'ятники, зроблені стародавніми авторами на камінні, дереві, папірусі. Через слово вони спілкуються з нами. Найвидатніші події людської історії, відкриття у виробництві, в науці і техніці, класові бої і революції — також стали нашим надбанням за допомогою усної і письмової мови.

Величезне значення у пізнанні минулого має, зрозуміло, і та обставина, що нові покоління спираються на безпосередній досвід своїх попередників, втілений у речах, пам'ятках матеріальної культури і, насамперед, в знаряддях трудової діяльності.

Але й безпосереднє використання створених раніше знарядь і використання матеріалізованого в них досвіду не може відбуватися поза спілкуванням з іншими людьми, а отже нездійсненне без використання мови.

Таким чином, мова — наймогутніший засіб зберігання і поширення історичних знань, відомостей і гігантського досвіду людства. Вона забезпечує спадкоємність і безсмертя наслідків роботи людського розуму. Без цього був би неможливий прогрес людства.

«В скарбницю рідної мови,— вказував К. Д. Ушинський,— складає одне покоління за другим здобутки глибоких сердечних рухів, здобутки історичних подій, вірування, погляди, сльози прожитого горя і прожитої радості,— словом, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найживіший і міцний зв'язок, який об'єднує минулі, існуючі і майбутні покоління народів в одне велике, історичне живе ціле» [14, 200].

Справді, кожне нове людське покоління спирається у своїй діяльності, у своєму русі вперед на досвід і знання попередніх поколінь і це, насамперед, тому, що за допомогою слова цей досвід, ці знання закріплені, зафіксовані і, таким чином, можуть бути вивчені і використані в дальшому.

Мова, як і інші людські цінності, також переходить із покоління в покоління, забезпечуючи їх спадкоємність. Тварина «знає» стільки, скільки вона сама зазнала, спостерігала, з чим мала безпосередній контакт. У людини більшість знань, які вона має, одержані від інших людей за допомогою слова.

Відомо, що деякі буржуазні соціологи схильні вбачати першопричину зростання могутності людського суспільства головним чином у особливих властивостях мозку великих мислителів, а дальший розумовий розвиток людства уявляють як гігантське розростання маси і удосконалення структури мозку певної групи людей, так би мовити «мозкового тресту», який забезпечуватиме розумову діяльність людства. На одному із міжнародних філософських конгресів один буржуазний соціолог висловив навіть думку, що людина через п'ятсот років буде розумнішою за сучасну людину (за рахунок маси і структури мозку) настільки ж, наскільки сучасна людина розумніша за корову.

Все це, звичайно, нісенітниця! Ми можемо досить чітко бачити основні контури майбутнього через знання минулого. Адже майже два з половиною тисячоліття тому жили, як відомо, такі мислителі, як Арістотель, розумовим здібностям якого можуть заздрити багато наших сучасників. Більше того, з точки зору фізичного розвитку, а також у відношенні маси і структури мозку сучасний тип людини склався вже 40—50 тис. років тому і за цей час не зазнав істотних змін. А ось розумовий розвиток людства, досягнутий в наш час, зовсім незрівняний з тим, що було не тільки 40—50, але 4—5 тисячоліть тому.

Отже, справа не в особливих фізичних здібностях сучасної людини, не в змінах маси і структури мозкової речовини (тут деякі зміни, зрозуміло, також відбуваються, але вони незначні), а в удосконаленні людського суспільства, його здатності пізнавати і змінювати навколишню дійсність на ґрунті праці і членороздільної мови.

Видатний радянський вчений, доктор біологічних наук Г. Дебець, генеральний секретар VII Міжнародного конгресу

антропології і етнографії, що відбувся у серпні 1964 р. в Москві, у своїй статті «Людина через 10 тисяч років» викладає цікаві думки про розвиток людини.

Доводячи, що фізична структура сучасної людини склалась вже дуже давно і не зазнає особливих змін, він пише: «Походіть, пильно вдивляючись в обличчя перехожих, Ви обов'язково зустрінете представника пізнього палеоліту: один з 4—5 взятих навмання сучасних людей масивніше стародавньої людини, хоча в середньому стародавні люди більші за нас». Г. Дебець висловлює свої міркування і про людину далекого майбутнього: «Як піде крива зміни людини, якщо проєкціювати її на 11 964 р., тобто на 10 тисяч років вперед? Часто можна чути, що людство виродиться за своїми зовнішніми даними. Машини візьмуть на себе все фізичне навантаження. І в людини стануть маленькими, слабкими руки і ноги, надмірно збільшиться голова...

Ніякої нової людини не буде. Якщо взяти останні чотири тисячі років, то в першій половині людина зазнала досить істотних змін, в другій — їх було вже значно менше... Я вірю, майбутнє за красивими, стрункими, гармонійними людьми» [7].

Отже, не якісь незвичайні здібності окремої людини або групи людей, зумовлені особливими біологічними даними (маса мозку) визначатимуть прогрес людства, а розвиток суспільства в цілому. Маркс писав, що спосіб, яким існує свідомість і яким дещо існує для нього, це — знання [2, 633]. Отже, сама людська свідомість є насамперед нагромаджені людством знання і досвід, зафіксовані з допомогою мови.

Коли Маркс і Енгельс створювали своє вчення, воно було надбанням вузького кола людей, але з допомогою усної і письмової мови стало поширюватись серед робітничого класу. Згодом, розвинуте В. І. Леніним і ставши надбанням свідомості мільйонів, це вчення стало знаряддям переможної боротьби за соціалізм і комунізм в усьому світі.

Кожен новий рівень, на який підноситься думка окремої людини визначається насамперед, тим рівнем, на який піднялося мислення суспільства. Адже те, що створює геній, являє собою додаток до величезного багатства, створеного іншими людьми; і якби не було такого багатства, не було б і ґрунту для появи цього генія. Індивід, вказував Маркс, є *суспільною істотою*. Тому всякий прояв його життя — навіть якщо воно і не виступає в безпосередній формі *колективного*, здійснюваного разом з іншими, прояву життя, — є проявом і ствердженням суспільного життя [2, 590].

І цей соціальний характер всієї людської діяльності проявляється дуже своєрідно, зокрема, в так званій внутрішній мові.

Думаючи, і не висловлюючи своїх думок вголос, людина все одно користується мовними засобами, які є обов'язковим знаряддям мислення, матеріальною оболонкою думки. Мислення є зав-

жди мовним мисленням. Отже, і в аспекті індивідуального мислення людина через мову зберігає соціальний контакт з іншими людьми.

Лише в суспільстві, під впливом всіх суспільних факторів, і за допомогою такого незмінного знаряддя, як мова, відбувається формування людини, виховання нових поколінь людей.

Дитина, якщо вона в ранній період свого життя виховувалась серед тварин, буде твариною. І одного лише людського походження недостатньо, щоб стати людиною. Необхідне спілкування з іншими людьми, вплив людського оточення. А це спілкування і вплив неможливі без мови.

Яке суспільне соціальне середовище, в умовах якого виросла і живе людина, така, в основному, і вона сама. Свідомість кожної людини вбирає в себе досвід, знання, переконання, вірування, помилкові погляди, оцінки того суспільного середовища, в якому вона вихована і живе.

Отже, людина всім, що в неї є і що вона знає — зобов'язана суспільству. Але жодне суспільство в історії людства ще так багато не давало людині, не робило стільки зусиль для її правильного виховання, розвитку, створення всіх необхідних умов її життя і діяльності як соціалізм.

У Маркса у підготовчих рукописах до «Святого сімейства» говориться, що комунізм — це дійсне присвоєння людської суті людиною і для людини, — що це повернення людини до самої себе як до суспільної, тобто людської людини. Тільки соціалізм і комунізм роблять людину справжньою Людиною. А це означає, що людина соціалістичного суспільства всіма своїми справами, вчинками, помислами повинна сприяти дальшому розвитку цього суспільства, в умовах якого будуть виховуватись всі нові покоління людей, більш досконало і гармонійно розвинуті за образом і подобою самого суспільства.

Мова відіграє величезну роль не тільки як засіб спілкування між людьми, але й як знаряддя пізнання світу і як фактор, який має виключну силу впливу на психіку людини.

І все це впливає з узагальнюючої здатності мови. «Всяке слово (мова), — пише В. І. Ленін, — уже *узагальнює*... В мові є тільки *загальне*» [6, 258, 261]. Це, зрозуміло, не означає, що слово не може виражати одиничного. Але, особлива цінність слова у тій нічим незамінній здатності узагальнювати, втілювати в собі необмежену кількість вражень і сигналів, які одержує людина із зовнішнього світу, і здатності ставати немов би їх згустком.

На узагальнюючі можливості мови спирається, як відомо, абстрактне або теоретичне мислення, яке означає здатність відокремлювати у думці від предметів їх загальні істотні ознаки і властивості, узагальнювати і фіксувати їх у поняттях. Адже поняття і є думкою, у якій виражені загальні і істотні власти-

вості і ознаки предметів дійсності. Поняття створюється за допомогою мови і виражається знову ж таки через слово або систему слів.

Взагалі без узагальнюючої сили мови, людська свідомість, як справедливо відзначає А. Г. Спіркін, не набула б здатності споглядати нескінчену різноманітність одиничних речей і явищ реального світу. Вона розпливалася б і розгубилася перед лицем зв'язків і відносин, які безперервно змінюються. Мова дала можливість людині фіксувати загальне в предметах, явищах, їх зв'язках і відносинах, розчленовувати їх, співвідносити і синтезувати у поняттях, уявити як відносно стійкі [8, 67].

Наука, мистецтво та інші духовні цінності були б немислимі без узагальнюючої сили слова, без створення понять.

Саме ця здатність слова, до узагальнення, здатність вміщувати безліч сигналів і вражень із зовнішнього світу і наділяє слово виключною силою впливу на людину.

Чому, наприклад, слово «війна» справляє таке велике враження на мільйони людей в усьому світі? Тому, що в ньому узагальнений і втілений гігантський комплекс конкретних вражень, які зв'язані з страшним явищем у житті суспільства.

За допомогою одного слова («Пожежа!», «Повінь!», «Аварія!»), можна викликати активні і певні дії людей. За допомогою слова закликають людей на боротьбу із стихією, з експлуататорами, на революцію і національно-визвольну війну. *Тому необхідно відповідно, бережливо ставитись до користування мовою і словом.* Не можна, як це нерідко буває, бездумно промовляти слова, не рахуючись з тим, як вони вплинуть на людину. Скільки важких і образливих ускладнень у взаємовідносинах між людьми можна було б уникнути при відповідальнішому ставленні до слова.

Можна не сумніватися, що більшість незлагод в сім'ях починається і загострюється внаслідок необережного користування словом. Це нерідко важко ображує також дитину і вносить у її психіку нездорові настрої. Адже ми, вважаючи, що слово забудеться, помиляємося і незабаром можемо почути образу від дитини на свою адресу і на адресу людей, що її оточують.

Не можна сказати, щоб проти таких явищ не велась боротьба. Але ця боротьба явно недостатня.

Кожна людина повинна рахуватись з великою силою слова, і тому кожній людині треба розкрити суть і значення цієї сили і необхідність відповідального до неї ставлення. Але особливо гостро постає це завдання перед працівниками професій, які за характером своєї діяльності спілкуються з широким колом людей і їх слово має особливе значення (лікарі, вчителі, працівники партійного і державного апарату, працівники сфери обслуговування і т. ін.).

Навряд чи потрібно доводити, що для викладача вдумливе, відповідальне ставлення до слова має особливе значення.

Але, чи є у нас якась продумана система і методи навчання цьому мистецтву, мистецтву красномовства? (Навіть слово це набуло дещо негативного відтінку і стало асоціюватись з краснобайством). Адже кожний робить це як сам вміє і розуміє. В кращому випадку переймається досвід і використовуються поради більш досвідчених товаришів. Проводяться, звичайно, і різні семінари, і методичні наради. Але, наскільки нам відомо, все це епізодичні заходи, що не мають програми і системи. А це ж неминуче відбивається і на роботі з тими, кого ми вчимо і виховуємо, тобто з майбутніми інженерами, лікарями, працівниками партійного і державного апарату, сфери обслуговування, тощо.

Чи не час вже покінчити з кустарництвом у навчанні вміння говорити з аудиторією? Чи не час поставити навчання красномовству на серйозний ґрунт, створити якусь єдину систему навчання цього мистецтва викладачів, лекторів, пропагандистів?

Наше суспільство йде до комунізму. І завжди, поряд з таким вирішальним фактором, як праця, велике значення у житті нашого суспільства, в його русі вперед, у вихованні його громадян буде відігравати велике значення суспільства — *слово* — «полководець людської сили», як говорив про нього В. Маяковський, вміння говорити з людьми, переконувати їх, запалювати ентузіазмом, націлювати на розв'язання великих завдань має величезне значення. Не випадково В. І. Ленін говорив, що *слово також є справа*. За вдалим, переконливим словом стоять життєвий досвід, знання, глибока думка.

Краткое содержание

В статье анализируется роль языка в общении людей и в осуществлении связи и преемственности всех поколений человечества в тесной связи с общими моментами социальной сущности человека. Использование этого материала при изучении со студентами проблем единства языка и мышления может способствовать усилению, как познавательного, так и воспитательного значения этой проблемы.

Вопрос о силе и влиянии слова и о необходимости воспитания ответственного отношения к пользованию словом в человеческом общении, которому посвящена вторая часть статьи, имеет большое значение и крайне мало освещен в философской литературе. В этом смысле данная статья представляет особый интерес, тем более, что проблема ответственного отношения к слову, употреблению изложена в ней с учетом особенностей некоторых профессий и особенно — преподавательской деятельности.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, 1955.
2. К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, М., 1956.

3. Ф. Е н г е л ь с, Діалектика природи, Держполітвидав УРСР, 1957.
4. Ф. Е н г е л ь с, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1957.
5. В. І. Л е н і н, Твори, т. 14.
6. В. І. Л е н і н, Твори, т. 38.
7. Литературная газета, 8 августа 1964 г.
8. Мышление и язык, М., 1957.
9. С. Л. Р у б и н ш т е й н, Бытие и сознание, М., 1957.
10. Проблемы мышления в современной науке, М., 1964.
11. А. Г. С п и р к и н, Происхождение сознания, М., 1960.
12. Е. В. Ш о р о х о в а, Проблема сознания в философии и естествознании, М., 1961.
13. А. Н. Л е о н т ь е в, О социальной природе психики человека,— «Вопросы философии», 1963, № 10.
14. А. А. Л е о н т ь е в, Слово в речевой деятельности, М., 1965.
15. К. Д. У ш н и н с к и й, Избранные педагогические произведения, М., 1945.

ПРО МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ КОНКРЕТНО-СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДЕЯКИХ ГНОСЕОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Останнім часом вчені починають усвідомлювати помилковість протиставлення природничих і суспільних наук за ознакою точності. Не випадково вони все частіше ставлять питання про перетворювання соціальних досліджень на такі, точність висновків яких можна було б порівняти з точністю висновків наук, що застосовують математичний апарат. Так, академік А. І. Берг писав, що тепер вже навряд чи хто-небудь сумнівається у тому, що протиставлення природничих і суспільних наук, як наук точних і неточних, є великою помилкою. Всі галузі науки без винятку розвиваються шляхом поступового відходу від описових, неточних методів до все більшого використання точних математичних залежностей і закономірностей [1, 12]. Це висловлювання А. І. Берга повністю відповідає думці К. Маркса про те, що «...наука тільки тоді досягає досконалості, коли їй вдається використати математику» [3, 66].

По відношенню до гносеології вимога вищої точності може реалізуватись і реалізується в наш час двома шляхами: по-перше, шляхом кібернетичного моделювання розумових функцій, що, з одного боку, вимагає математично суворого вивчення логічних процесів, з другого,— дає змогу вірно виміряти точність наших знань про ці розумові процеси (в крайньому разі, в логічному аспекті), по-друге, шляхом використання методів конкретно-соціальних досліджень.

Щоб рахувати, треба мати інформацію, яку можна обчислювати. Щоб її одержати, необхідно застосовувати методи, які б забезпечили збирання масових даних. Для вивчення гносеологічних проблем в наш час ми не можемо запропонувати якихось інших засобів одержання масового матеріалу, крім конкретно-соціальних методів.

Приципова можливість вивчати пізнання методами конкретно-соціальних досліджень можлива, якщо визнати пізнання суспільно-історичним процесом.

На протязі довгого часу при вивченні гносеологічних явищ переважна кількість радянських гносеологів основну увагу приділяла фізіологічному апарату і логіці пізнавального відобра-

ження, а на соціальний аспект увага іноді зовсім не зверталась (за винятком питання про виникнення свідомості). Це серйозно шкодило як розумінню пізнання, так і боротьбі проти буржуазних філософів, які часто спекулюють саме на його соціальних особливостях і наслідках. (Це особливо характерно для так званої «соціології пізнання», критиці якої присвячено статтю Л. Є. Хоруц «Критика теоретичних основ буржуазної соціології пізнання» [2]. Критика «соціології пізнання» у статті Л. Є. Хоруц повинна мати за основу конкретний марксистський аналіз можливостей пізнання методами конкретно-соціальних досліджень).

Ця ж обставина обмежувала можливості застосування інших, порівняно з традиційними, методів вивчення гносеологічних закономірностей. А між тим, цілком ясно, що наукове пізнання — це явище від початку і до кінця соціальне. Існуючи завдяки біологічній організації організму людини (зокрема головного мозку, але не лише його), пізнання відбувається під детермінуючим впливом соціального життя: джерело розвитку, матеріальні і логічні засоби пізнання, засоби перевірки істинності, сам суб'єкт пізнання, і, звідси, ступінь проникнення в суть об'єктивних процесів дійсності обумовлені суспільством, його суперечностями і рівнем розвитку. Ми вже не говоримо про такий факт, як практичне використання досягнень науки і їх теоретичне витлумачення, залежність яких від соціальної дійсності ні в кого не викликає сумніву.

Про користь від використання конкретно-соціальних методів при дослідженні гносеологічних явищ можна робити висновки вже на основі широко відомого уявлення про переваги комплексного застосування методів різноманітних наук для вирішення найскладніших проблем сучасного наукового пізнання. Практично застосування конкретно-соціальних методів для вивчення пізнавальної діяльності людей стало можливим лише на підставі тих результатів, які одержали філософи-марксиста за останнє десятиліття.

Використання конкретно-соціальних методів для вивчення пізнання не означає відкидання інших методів. Місце методів конкретно-соціальних досліджень повинно бути точно визначене у всій системі методів дослідження пізнавального процесу, як таких, що, не претендуючи самі по собі на якісну оцінку досліджуваних явищ, дають масовий емпіричний матеріал, який дозволяє бачити кількісні відбитки дії певних закономірностей і кількісні тенденції розвитку тих чи інших явищ. Ефективність застосування цих методів залежить від того, в якій мірі дослідник володіє методом марксистської філософії.

Досвіду, який підтвердив би практичну можливість і користь застосування з марксистських позицій конкретно-соціальних методів, у гносеології не існувало. Тому було задумано перевірити

гіпотезу про можливість застосування методів конкретно-соціальних досліджень для вивчення теоретико-пізнавальних проблем.

Для реалізації задуму довелося локалізувати предмет дослідження, взявши галузь, яка не будучи безпосередньо процесом осягання об'єкта, є необхідною умовою власне пізнавальної діяльності, а саме — поширення наукової інформації. В середині цієї галузі досліджувався лише один із засобів поширення наукової інформації — науково-популярне кіно. Такий вибір було зроблено тому, що кіно взагалі і науково-популярне зокрема, є найбільш масовим, найбільш доступним і поширеним, синтезуючим у собі різноманітні засоби передачі інформації засобом поширення знань. До того ж у світовій практиці дуже мало прикладів досліджень науково-популярного кіно в гносеологічному (інформаційному) аспекті.

Головне завдання науково-популярного кіно полягає в поширенні найновішої наукової інформації. Тому проблему було сформульовано у таких питаннях:

1) який ступінь сприйняття наукової інформації, що передається за допомогою науково-популярних кінофільмів певного жанру?

2) чи відповідають офіційні оцінки кінофільмів по групах якості фактичній кількості здобутої глядачами інформації?

3) чи перебувають емоціональні оцінки фільмів глядачами («сподобалась», «не сподобалось») у відповідності з кількістю здобутої ними інформації?

4) які з виразних засобів кіно несуть максимальне інформаційне навантаження в фільмах даного типу?

Відповідно до цих запитань на основі попереднього вивчення (без застосування конкретно-соціальних методів) були висловлені припущення, перевірку яких намічалось здійснити під час конкретно-історичних досліджень.

Для дослідження було обрано 3 кінофільми виробництва Київської кіностудії науково-популярних фільмів: «Відкриття підказує природа», «Доручити автомат», «Чарівник зеленого світу».

Тематично ці фільми відрізняються один від одного: перший знайомить з поняттям про науку біоніку, другий присвячено роботі співробітників Київського інституту автоматики, що створили чудовий прилад — «автотехнолог», нарешті, останній розповідає про історію відкриття стимулятора росту рослин — «гібберелліну» і ефективність його застосування в сільському господарстві. Але є в них і спільні риси — їх композиційна побудова, послідовність епізодів в основному відповідає ходу наукового пошуку вчених, про який, кожний по-своєму, розповідають ці фільми. Відрізняються вони один від одного мірою реалізації теми.

У дослідженні було використано три методи конкретно-соціальних досліджень: анкетування, інтерв'ювання і метод включеного спостерігача. Анкета мала запитання на предмет фільму, про причини, що привели вчених до постановки проблеми. вирішенню якої присвячено фільм, про перспективи застосування одержаних вченими знань на практиці, про те, одержав чи не одержав глядач нові знання в результаті перегляду фільму, був чи не був він знайомий з предметом фільму, про те, які з виразних засобів, на думку глядача, несуть найбільше інформаційне навантаження.

Анкету було складено з таким розрахунком, щоб на кожне з семи основних питань, які вимагають однослівної відповіді («так», «ні»), припадало одне контрольне питання, яке б дало можливість оцінити відповіді на основне питання з точки зору її істинності. Наприклад, питання «Чи ясно вам, як виникла проблема, що стала предметом фільму?» контролюється питанням «Поясніть, що привело до постановки проблеми», відповідь на яке без розуміння причини постановки проблеми дати неможливо. Запитання «Чи зрозуміли Ви, яке практичне значення має рішення проблеми, про яку розповідає фільм?» контролюється питанням «Які перспективи застосування одержаних вченими знань показано в фільмі?» Цій же меті контролю служить і наступне інтерв'ювання, яке здійснюється по тих же запитаннях, що містить і анкета, але ставлять їх в іншій формі.

Критерієм для оцінки кількості інформації, сприйнятої глядачами, було обрано бальну систему, широко відому в метеорології, сейсмології. Така система уявляється цілком доцільною тому, що оцінки по балах дозволяють диференціювати у запитаннях анкети значимість інформації, одержаної глядачами в результаті перегляду кінофільмів. Така диференціація необхідна тому, що запитання анкети не рівноцінні. Зрозуміло, наприклад, що запитання про те, чому вчені поставили проблему, і запитання про те, як відбувалися пошуки вирішення проблеми, нерівнозначні і кількісно і якісно. Не усвідомити, як виникла проблема, це далеко не одне й те саме, що не усвідомити основних етапів вирішення проблеми. Тому не випадково повна відповідь на запитання про те, як йшли пошуки вирішення проблеми оцінювалась в 3 бали (згідно з кількістю етапів), а відповідь на запитання про проблему оцінювалась в один бал.

За перцепієнта правила група глядачів, що складалася з людей відповідно однакової освітньої підготовки і вікового рівня. Вірогідність висновків, одержаних в результаті дослідження, перевірялась двома засобами: 1-й — повторюванням перегляду і обслідуванням другої групи, кількісно однакової з першою, але маючи інший освітній рівень (8 класів); 2-й — повторним (через 8 місяців після перегляду) інтерв'юванням 25% учасників перегляду з першої групи.

Кількість інформації, здобутої глядачами в результаті перегляду досліджуваних фільмів, становить близько 60 процентів від загальної інформації, яку на думку творців вони повинні були передати. (Загальну кількість інформації обчислено на основі врахування основних наукових ідей, які містять фільми і які необхідно донести до свідомості глядачів). Контрольне опитування другої групи показало зменшення сприйнятої інформації, напевно за рахунок загальноосвітнього рівня (49%). Але показово, що розподіл інформації по фільмах в обох групах в цілому співпадає, що дає можливість зробити висновки про вірність того засобу, яким було здійснено дослідження.

Цифри, що характеризують інформацію, здобуту глядачами з окремих фільмів в останній і контрольній групах, приведено в табл. 1.

Т а б л и ц я 1

Назва кінофільму	Група фільму	Основна група (%)	Контрольна група (%)
Чарівник зеленого світу	I	62,25	54,25
Відкриття підказує природа	I	53,00	43,25
Доручити автомат	II	62,50	51,00
В середньому		60,27	49,50

З таблиці видно, що дослідження дало можливість одержати дані, які подекуди не узгоджуються з оцінками фільмів по групах якості і емоційними сприйняттями. Так, фільм I групи — «Відкриття підказує природа», найбільш яскравий і вражаючий, опинився по кількості інформації, яку він може передати глядачам, на 3-му місці. В цьому можна було б сумніватися, якби повторне контрольне інтерв'ювання не підтвердило повністю раніше одержані результати. Фільм II групи «Доручити автомат» передав інформацію більшу, ніж фільм I групи «Відкриття підказує природа». Повторне інтерв'ювання підтвердило і цей результат.

Це настановує на висновок про те, що офіційні оцінки фільмів по групах якості повинні, крім врахування кінематографічного і професійного їх рівня, спиратися на масовий емпіричний матеріал, що дасть змогу давати фільму групу якості відповідно кількості інформації, яку він може передати глядачам.

Це також наводить на думку, що емоціональні оцінки, які дають глядачі фільмам одразу після перегляду, не можуть бути прямим показником якості фільму з точки зору його основного завдання—бути передавачем наукової інформації. Найцікавішим, (на загальну думку), був фільм «Відкриття підказує природа»,

найменші емоції були від фільму «Доручити автомату». В інформаційному відношенні вони, як це видно з таблиці, помінялись місцями.

У будь-якому фільмі інформація передається завдяки використаним в ньому виразним засобам кіномистецтва. Відбір їх, інформаційне і емоційне навантаження і таке інш. залежить насамперед від змісту фільму, хоч на це, безумовно, впливають і факти, якими оперує митець, і своєрідність його індивідуальності, і тема фільму. У найбільш вдалим науково-популярних фільмах методи кіномистецтва знаходяться ще й у відповідності з методами науки — тоді прийом, обраний авторами, сприймається органічно і розкривається глядачам у всій своїй повноті. Не випадково, певно, 240 з 300 відповідей на питання анкети: «Чи достатньо виразні для розкриття теми кінофільму засоби, які в ньому використані?» були позитивними.

Засобом, який давав найбільшу інформацію, більшість глядачів (157 відповідей) назвали документальний матеріал. (Абсолютна кількість відмічених в анкетах засобів більша, ніж фактична кількість анкет. Це пояснюється тим, що глядачам була дана можливість відмічати не один, а декілька засобів — по їх бажанню). Мабуть це можна пояснити тим, що жоден з інших засобів не несе більше достовірності, фактичної, життєвої інформації. Документальний матеріал завжди привертає до себе увагу глядача, переконує його. Зрозуміло, багато в чому сприйняття такого матеріалу залежить від якості операторської роботи. Це підтверджує і кількість відповідей, що їх одержали зйомки як виразний засіб — 122.

Логічний, смисловий бік фільму, послідовність епізодів проявляються в композиції. Цей засіб одержав 100 відповідей. Слід відзначити, що інтерв'ювання дало можливість помітити цікавий факт. Відповіді доводять, що логічному зв'язку епізодів між собою у свідомості опитуваних передують виділення серед них найбільш виразних, яскравих — вони ж більше запам'ятовуються. Але під час повторного інтерв'ювання глядачі передусім згадували не окремі епізоди, а саме логічний, смисловий бік фільму. Звідси зрозуміло, як важливо, щоб логіка розташування епізодів і логіка змісту матеріалу перебували у потрібній відповідності. Інформація про рух наукової думки повинна в своїй послідовності якоюсь мірою співпадати з послідовністю самої думки.

Звернімо увагу, що на відміну від людини, яка, наприклад, читає друковане видання і має можливість при необхідності перечитати відповідне місце, повернутись до нього, подумати, нарешті, читати з будь-якою швидкістю, кіноглядач поставлений у відносно жорсткі умови (мається на увазі глядач, що один раз переглянув фільм, — таких переважна більшість).

Результати психологічних дослідів доводять, що час від мо-

менту сприйняття інформації до здійснення реакції у людини становить близько 0,1 секунди.

А як з часом у кіноглядача? Відомо, що за одну секунду перед ним проходить 24 кінокадрики. Отже, за 0,1 секунди пройде 2,4 кадрики. Відзначимо, що це не так вже мало, якщо врахувати, що у фільмах є плани з 20, 15 іноді 10 кадриками. І якщо в зв'язку з цим поставити питання про умови, за яких кінострічка донесе до глядача максимальну кількість інформації (тут йдеться лише про умови, що мають відношення до специфіки кіно як виду мистецтва і сприйняття його глядачем), то дослідження можуть підказати багато корисного у відношенні забезпечення необхідної тривалості кадрів, допомогти у пошуках оптимальної композиційної побудови їх, монтажу тощо). Це, безумовно, принесе певну користь у справі розповсюдження інформації засобами кіномистецтва.

Таким чином, в результаті дослідження одного із засобів поширення знань—науково-популярного кіно—конкретно-соціальними методами було виведено результати, що дозволяли зробити висновки, зміст яких не можна одержати інтуїтивно. Відповісти на запитання, для вивчення яких конкретних питань з теорії пізнання можна застосувати конкретно-соціальні методи, не можна аргіогі. Але гіпотетична екстраполяція із набутого досвіду на галузі, які ще не досліджувались цими методами, цілком правомірна. Спираючись на цей досвід, можна, безумовно, зробити висновок, що вся галузь освоєння наукових знань може з успіхом вивчатись за допомогою методів конкретно-соціальних досліджень.

Більш того, оскільки психологічно і логічно процес освоєння одержаних в процесі пізнання знань настільки виявляється ідентичним процесу осягання об'єкта, не буде помилкою вважати, що конкретно-соціальні дослідження можуть принести користь і для вивчення власне пізнання в тих відношеннях, в яких пізнавальна діяльність не відрізняється від процесу освоєння раніш одержаного знання. До того ж, є проблеми, які перебувають на межі власне пізнання і освоєння одержаних знань. Саме до таких відносяться, наприклад, проблема мінімізації знань, від якої залежить успіх в освоєнні дедалі зростаючого обсягу наукової інформації, що, в свою чергу, далеко не байдуже для наукової організації пошуку.

Мінімізація знань—переклад їх з рівня менш економічного на інший, де зміст знань фіксується мінімальними засобами—процес об'єктивний. Але він здійснюється людьми. Тому оволодіння законами мінімізації може значно прискорити цей процес. Оцінку ефективності того чи іншого шляху мінімізації знань може забезпечити лише такий аналіз, в русі якого можна було б порівнювати кількісно достатньо великий матеріал. Конкретно-соціальні методи тут можуть виявитись надзвичайно корисними.

Але власне пізнання може вивчатися методами конкретно-соціальних досліджень і незалежно від своєї «схожості» з процесом освоєння. Візьмемо деякі приклади.

Одним з результатів і умов процесу пізнання є диференціація наук. Необхідним, але небажаним наслідком цієї диференціації була «вузькість свідомості», що пов'язана з потребою максимальної професіоналізації і виявляється у звичці мислити певними категоріями на матеріалі виключно даного профілю. Відомо багато випадків, коли «вузькість свідомості» гальмувала вирішення тих чи інших наукових проблем. «Вузькість свідомості» якоюсь мірою переборюється самим об'єктивним рухом розвитку пізнання, що веде до взаємопроникнення наук. Але суперечності між потребою мислити вузько, щоб одержати які-небудь результати, і мислити широко, щоб забезпечити досягнення цих результатів, цим об'єктивним розвитком механічно не знімається, — проблема залишається. Її вирішення упирається в розробку принципів, у відповідності з якими може стати можливим ефективний пошук вченого в інших галузях наукового знання. Рішення на рівні дуже влучного прислів'я — «знати багато про небагато і небагато про все» не є засобом конкретної дії. Вироблення ж скільки-небудь прийнятних рекомендацій залежить від наявності або відсутності масового матеріалу про досвід багатьох вчених.

Відповіді на запитання: що шукати, де шукати, як шукати в інших науках необхідний матеріал, призначений допомогти вирішенню проблем даної науки, можна одержати передусім завдяки застосуванню анкетних опитувань.

Узагальнення анкетних даних може дозволити зробити висновки про найбільш результативні засоби і способи пошуку.

Перехід до планового господарства, який став можливим за соціалізму, з необхідністю потребує переходу до планування розвитку наукового пізнання. Проблема планування науки — проблема багатопланова. У ній суттєве значення мають два аспекти, які відповідають двом головним труднощам самого планування і реалізації планів: соціальний (який включає в себе питання матеріального забезпечення наукових шукань) і гносеологічний (що включає насамперед питання про принцип відбору проблем для вирішення). У практиці ці два аспекти не можна відірвати один від одного. Тому і вивчення досвіду планування науки в цілому може і, як нам здається, повинно здійснюватись з допомогою конкретно-соціальних методів, які забезпечуватимуть необхідний для порівняння масовий матеріал, що це дасть змогу виробляти більш точні, ніж нині, рекомендації. Адже ні для кого не секрет, що в наш час майже не розроблені такі найважливіші питання планування розвитку науки, як питання про основні гносеологічні принципи і методологічні вимоги планування пізнання, питання про межі допуску розумного паралелізму, як питання про характер інформації, необхідної для здійснення планування тощо.

Велику користь дає метод дискусій, під час яких учасники з'ясовують різні точки зору про можливість планування науки, але він навряд чи може привести до будь-яких точних висновків, якщо дискутуючі не спиратимуться на дані, що виходять за межі індивідуального досвіду, або навіть досвіду цілого науково-дослідного інституту. Лише врахування великої кількості різноманітних дослідних даних може забезпечити шляхом порівняння вплив ефективності різних форм планування пізнання.

Конкретно-соціальні методи набувають особливо великого значення як оціночні, тобто там, де треба визначити значимість яких-небудь гносеологічних форм і прийомів відносно один одного за ознаками повторюваності, частоти, інтенсивності, зростання або зменшування ступеню повторюваності тощо.

Досить часто у працях гносеологів зустрічаються оцінки значимості тих або інших логічних прийомів, форм пізнання у термінах «більше», «менше», «значно зросло», «спостерігається збільшення значення», «зріст в наявності» і т. д.

Подібні оцінки часто не свідчать ні про що, крім міри ерудиції автора праці, якому *уявляється* щось зростаючим або спадаючим. Зрозуміло, що часто ці інтуїтивні кількісні оцінки не суперечать дійсному становищу. Але без кількісної перевірки ці оцінки не залишають ніякої впевненості, що за ними стоять дійсні тенденції кількісних змін, а не такі, що лише здаються комусь. І тут, напевне, нічого не можна змінити доти, доки для оцінок міри, зростання ролі, збільшення повторюваності тощо не застосовуватимуться такі методи обліку масового емпіричного матеріалу, за яких його кількісний аналіз зможе якщо не абсолютно точно (що в принципі мало ймовірно), то, в крайньому разі, на рівні припустимої наукової точності, давати відповідні висновки. А, як добре відомо, облік кількості повторюваності яких-небудь гносеологічних форм може (при врахуванні відповідних якостей) дозволити з більшою точністю визначити практичне співвідношення і субординацію цих форм у пізнанні. Нам уявляється, що у цій галузі можна одержати з допомогою методів конкретно-соціальних досліджень деякі несподівані результати, передбачити які без застосування конкретно-соціальних методів навряд чи вдасться.

Зрозуміло, що можливе зростання методів конкретно-соціальних досліджень в гносеологічній залежатиме не тільки від бажання їх використати, але й від досконалості цих методів, що, в свою чергу, залежить від їх застосування. Зокрема, вимагає розробки апарат для зменшення міри суб'єктивних нашарувань у відповідях на запитання. Сучасна література, на жаль, не пояснює також, яким принципам підлягають зміни співвідношення і субординації *різних* конкретно-соціальних методів, пов'язані з вивченням *різних* об'єктів.

Прогрес у дослідженні великого кола гносеологічних проблем

в значній мірі, як ми уявляємо, залежить від застосування методів, які дозволяють обчислювати і обробляти масовий емпіричний матеріал і припускають ту чи іншу математичну обробку. І намагатися визначити межі застосування статистичної математики тут було б невірною, як невірним були в недалекому минулому спроби знайти абсолютні межі можливостям кібернетичного моделювання логічних і сенсорних функцій організму людини.

Зрозуміло, викладені в статті положення далекі від того, щоб вважати питання вирішеним. Але уявляється безперечною можливість вивчення гносеологічних проблем конкретно-соціальними методами в тих межах, в яких вони стосуються соціального боку або можуть бути виражені кількісно. Безперечно також, що вивчення можливостей застосування методів конкретно-соціальних досліджень може принести користь лише при умові практичного випробування цих методів для аналізу процесу пізнання.

Краткое содержание

В статье анализируются возможности применения методов конкретно-социальных исследований для изучения гносеологических явлений. В качестве иллюстрации рассматривается опыт и результаты проведенного авторами исследования по проблеме информационной емкости научно-популярных фильмов. Высказываются предположения относительно предпосылок изучения некоторых других гносеологических проблем методами, дающими исчислимую информацию.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. И. Берг, Кибернетика и общественные науки, — «Наука и жизнь», 1963, № 2.
2. «Вопросы философии», 1964, № 3.
3. П. Лафарг, Воспоминания о Марксе, — «Воспоминания о Марксе и Энгельсе», М., 1956.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МАТЕМАТИЧНОЇ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ІДЕАЛІСТИЧНОГО НАПРЯМУ

«Сучасна епоха, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму,— як зазначається в Програмі КПРС,— є епоха боротьби двох протилежних суспільних систем, епоха соціалістичних і національно-визвольних революцій, епоха краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі» [7, 12].

Особливо гостра ця боротьба у сфері ідей. Адвокати буржуазії чудово розуміють роль і значення ідеології у мобілізації мас. Тому вони всіма силами прагнуть будь-яким шляхом повести за собою трудящих, відірвати їх від комуністичної ідеології, «спростувати» марксизм або хоч би послабити його вплив на широкі народні маси.

Наука в США поставлена на службу політиці агресії, прагненню імперіалістів до світового панування, придушення національно-визвольного руху, ліквідації національної незалежності народів, їх культури та мови.

Однією з таких «теорій» є глосематика — один з найновіших напрямів «структуралізму», поширеного у лінгвістиці США та деяких країн Західної Європи.

Відомо, що мова — суспільне явище, вона розвивається у тісному зв'язку з розвитком суспільства, обслуговуючи його. К. Маркс і Ф. Енгельс писали:

«Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми» [3, 28].

Мова, як засіб спілкування, можлива тільки в колективі. «Мова як продукт окремої людини — безглуздя... Сама мова — це продукт певного колективу» [1, 23]. В. І Ленін, розвиваючи цю думку, підкреслив значення мови в суспільному житті: «Мова є найважливіший засіб людських стосунків» [5, 364].

Так розглядає мову марксизм. З прямо протилежних позицій до оцінки мови підходять глосематики. Разом із усіма струк-

туралістами глосематики розглядають мову, як абстрактну структуру, позбавлену будь-якого граматичного та семантичного значення. Вони заперечують зв'язок мови з історією розвитку народу, відривають її від дійсності. Для глосематиків мова — замкнута система, позбавлена змін, руху, розвитку.

Глосематики дотримуються математичних методів дослідження лінгвістичних форм, прагнуть створити «алгебру мови», яка забезпечила б вивчення лише форм і мовних знаків.

Зрозуміло, що математичні методи у лінгвістиці мають, безперечно, деяке практичне значення, оскільки вони дозволяють математично обробляти факти і створювати певні формальні схеми, необхідні для визначення певних закономірностей у розвитку мови та машинних перекладів, але вони не можуть замінити лінгвістики математикою. Отже, методологічні основи глосематики, як і всього структуралізму в цілому, хибні. Вони не витримають будь-якої серйозної критики.

Виникла глосематика у 30 роках XX ст. і довгий час лишалася непоміченою.

Засновником цієї теорії є датський лінгвіст професор Копенгагенського університету Луї Єльмслев. У зв'язку з тим, що за останній час деякі прихильники глосематики заходу намагаються поширити її на інші науки, в тому числі і на математику, що, зрозуміло, викликало інтерес окремих груп учених США та Західної Європи, ми поставили перед собою завдання ширше розглянути цю теорію й викрити її методологічну недосконалість і безпорадність.

Пояснити деяке поширення глосематики, зокрема серед певної частини лінгвістів, можна тим, що ці вчені здебільшого перебувають на позиціях прагматизму, семантики, неопозитивізму та інших суб'єктивно-ідеалістичних течій. Ті ж, хто перебуває на стихійно матеріалістичних позиціях, відкидають її.

Глосематика вважається наукою про мову. В той же час її прихильники намагаються перетворити її на методологію для інших наук. Але щоб зробити це, будь-яка наука повинна вказати методи підходу, вивчення і пізнання певного кола явищ, розкрити закономірності їх розвитку й показати, як можна підкорити ці явища інтересам людини. Цього глосематика не дає.

Марксизм виходить із визнання того, що теорія завжди пов'язана з практикою, з життям, дійсністю. Жодна наука не може розвиватися, не застосовуючи своїх відкриттів до практики, не перевіряючи їх життям. Практика — критерій істини. Ось чому К. Маркс писав: «У практиці повинна людина довести істинність, тобто дійсність і могутність, посеїбічність свого мислення» [2, 1].

З протилежних позицій підходять до питань науки творці глосематики. Вони заперечують зв'язок будь-якої теорії з практикою і вважають, що наука тільки тоді може успішно розви-

ватися, коли вона не спирається на практику, коли вона взагалі вільна від практики і базується тільки на суб'єктивно висунутих принципах. Так розуміє, наприклад, теорію і сам основоположник глосематики Луї Ельмслев. У статті «Пролегомени до теорії мови» він пише: «Теорія в нашому смислі сама по собі незалежна від досвіду. Сама по собі вона нічого не говорить ні про можливості її застосування, ні про відношення до даних досвіду. Вона не включає постулата про існування» [10, 274].

З наведеної цитати випливає, що з точки зору глосематики теорія не виникає на основі узагальнень багатовікової людської практики, вона навіть не передбачає і існування об'єкта вивчення.

З точки зору глосематики наші знання виникають з чистого мислення, яке покликане конструювати принципи, а потім застосувати їх до об'єктів вивчення. Це — наука позачасова і позапросторова. Справді, Луї Ельмслев так визначає свою науку: «...Лінгвістична теорія *єдиновладно* визначає свій об'єкт за допомогою довільного та придатного вибору (Strategy) передумов. Теорія являє собою обчислення, що складається з найменшого числа найбільш загальних передумов, з яких жодна передумова, що належить до теорії, не має аксіоматичного характеру» [12, 275]. Він навіть заперечує аксіоми, оскільки останні беруться з матеріального світу, а його об'єктивне існування не визначається глосематиками. Останні вважають матеріальний світ породженням мови. За висловлюванням одного з засновників глосематики Е. Сепіра (1884—1939), яке наводить Б. Л. Уорф, «реальний світ» значною мірою несвідомо будується на основі мовних норм даної групи» [10, 135]. Слід відзначити, що вислів «реальний світ» Е. Сепір узяв у лапки, підкреслюючи тим самим, що реального світу немає, що це фікція. І, оскільки на земній кулі безліч мов, то й світів також існує безліч.

Х. І. Ульдалль також заперечує існування матеріального світу. Але якщо Е. Сепір вважає світ породженням мови, то Х. І. Ульдалль не так відверто заперечує, а вважає, що він складається лише з функцій. У своїй статті «Основи глосематики» він пише: «З наукової точки зору Всесвіт складається не з предметів або навіть «матерії», а лише з функцій, встановлених між предметами; предмети ж у свою чергу розглядаються тільки як точка перетину функцій. «Матерія» як така зовсім не береться до уваги...» [10, 400]. Слово «матерія» Х. І. Ульдалль бере в лапки, підкреслюючи тим самим своє негативне ставлення до матеріальності предметів.

Луї Ельмслев проголошує як давно відому істину «визнання того факту, що ціле складається не з речей, але з відношень, і що не субстанція, а лише її внутрішні і зовнішні відношення мають наукове існування, звичайно, не є новим у науці...

Постулювання об'єктів як чогось відмінного від термінів відношень є зайвою аксіомою і, отже, метафізичною гіпотезою» [10, 283].

Погляди глосематиків повністю опівпадають з поглядами емпіріокритиків. Щоправда, Е. Мах, не визнаючи об'єктивного існування предметів, вважав, що існують відчуття, а глосематик Л. Ельмслев вважає, що існують лише терміни. Звичайно, про якесь вивчення матеріального світу не може бути й мови.

Глосематика, не визнаючи об'єктивного існування світу, обмежується вивченням нею ж самою створених термінів. Для того, щоб покінчити з цим питанням, не можна не нагадати ще одного висловлювання, яке ніби завершує погляди на невизнання існування матеріального світу глосематиками:

«З часів Арістотеля багато енергії та винахідливості було витрачено без особливо помітних результатів на вивчення існування з великої літери — *das Sein*, і прагматично мислячі вчені, які ніколи не могли знайти нічого, що знаходилося б у стані чистого існування, відмовляються мати справу з цим поняттям, особливо тому, що ні в науці, ні в будь-якій іншій галузі людської діяльності немає нічого, що могло б зробити його необхідним (єдино можливий виняток може мати теологія)» [10, 401].

Ці слова належать Х. І. Ульдаллю, який глузує з тих «наївних» учених, які визнають існування предметів, що оточують людину і підкреслюють слово існування, як визнання поглядів останніх. Він заперечує таке об'єктивне існування світу, але визнає єдине існування — існування всевишнього. Глосематики поділяють погляди агностиків. Насамперед, вони не визнають існування об'єктивних істин, тобто такого змісту у людських поняттях, уявах, як говорив В. І. Ленін, які не залежать ні від людини, ні від людства [6, 110].

Глосематики взяли на озброєння ідею В. Гумбольта, за яким, світогляд — не класова категорія, а індивідуальна, і кожна людина має свій суб'єктивний світогляд. Але глосематики ідуть далі Гумбольта. Ось як Б. Уорф оцінює відкриття, зроблені Ньютоном у механіці та фізиці. Він вважає, що «Ньютонівська концепція Всесвіту мала б вигляд зовсім інший, якби Ньютон говорив не англійською мовою, а, наприклад, на мові хопі» [10, 112].

Отже, самі теорії, погляди, істини залежні від мови, якою говорить учений. Звідси випливає, що здобутки науки визначаються мовою народу, якою вони сформульовані, а не суспільно-історичною практикою людства.

Глосематики рішуче заперечують зв'язок науки з практикою, об'єктивність законів дійсності. Теорія сама по собі, а практика, об'єктивна дійсність сама по собі. Якщо кожна людина має свою істину, то остаточне рішення про достовірність знань на-

лежить їй же. Справа кожного визнати те чи інше твердження правдивим або не визнати його взагалі.

Отже, глосематики заперечують об'єктивність законів, відкритих наукою.

Глосематика намагається по-своєму класифікувати науки. Так, глосематики поділяють усі науки на два класи: точних і неточних наук.

До перших належать ті науки, що мають справу з кількісними функціями. «Точні науки,— пише Х. І. Ульдалль,— мають справу не з усією масою явищ, що спостерігаються у Всесвіті, а тільки з однією їх стороною, а саме з функціями, і притому тільки з кількісними функціями» [10, 200]. Щоб читач не помилився і не визнав, що точні науки мають об'єктом свого вивчення певні форми руху матерії, Х. І. Ульдалль пояснює, що термін «функція» застосовано для визначення будь-якої залежності, без урахування природи останньої або об'єктів, між якими дана залежність виникає.

Гуманітарні науки відрізняються від точних, за Ульдаллем одним: вони вивчають функції не кількісні. Згідно з класифікацією наук глосематики поділяють на два класи явища світу.

Що ж стосується компетенції наук, які вивчають «кількісні функції» та компетенції наук, що вивчають «некількісні функції», то Х. І. Ульдалль вважає, що «...нежива природа, яка характеризується перевагою кількісних функцій...» вивчається точними науками, а «...соціальні явища, що мають більш значну частину некількісних функцій» [10, 412], вивчаються неточними науками. А як же бути з тваринним царством, представники якого, навіть групуючись у певні колективи (стада), не утворюють суспільство і в той же час є «живими» предметами? До якого ж класу наук віднести вивчення їх? А органічні речовини?

Відповіді ми не одержали, тому що вимагаємо від глосематиків розкрити закономірності світу та підкорення його волі людини. А між тим, як про це говорилося вище, глосематики не визнають ні існування об'єктивного світу, ні спроможності наук розкрити закономірності розвитку предметів і явищ. Глосематики вважають, що головним, вирішальним фактом пізнання є не об'єкт пізнання або здібність людського мислення, а тільки «вид контролю» [15, 412].

Глосематики прагнуть об'єднати, як вони говорять, точні і гуманітарні науки. Таким об'єднуючим фактором є функціональна залежність і вид контролю над нею. Вони приходять до цікавого висновку: «Методологічні переваги, які ми можемо одержати, зосереджуючи увагу на функціях та абстрагуючись від усього останнього, є дуже суттєвими. З такої точки зору Всесвіт однорідний: всі відмінності є відмінностями у ступені (який можна виміряти), якісні відмінності зникають зовсім [10, 402].

Домігшись того, що якостей у світі, властивих предметам і явищам, немає, що немає таких факторів, які роблять даний предмет даним, а не іншим, ми можемо постулювати тепер і те, що істини, одержані внаслідок вивчення об'єктивно існуючих предметів і явищ, та істини, взяті з голови глосематика, однаково цінні. Більше того, якщо висунуті гіпотези не суперечать одна одній, то будь-яка з цих гіпотез більш правдива, ніж дійсний факт. Так, «Ми продовжуємо вірити, що битва при Ватерлоо відбулася 18 червня 1815 року тільки тому, що ця гіпотеза була до цього часу підходящою, нове літочислення або новий погляд на битву може зумовити необхідність у іншій гіпотезі. Адже ж «битва при Ватерлоо» сама по собі є конструктом, результатом певного «вибору та прупування тих явищ, на які спрямовується увага» історика, а не чимсь «даним» в абсолютному смислі» [10, 408]. Ця битва — наше бажання чи небажання визнати її.

Глосематики відносять математику до науки, яка займається вивченням кількісних функцій. Але вона не вивчає кількісних відношень та просторових форм матеріального світу і не виводить певних принципів, що є наслідком такого вивчення, а, навпаки, на думку глосематиків, математика створює апіорні принципи, які потім і додаються до світу.

Математика виникає не з практичної діяльності людини і матеріальних умов життя, а лише з голови того чи іншого математика. Математика, її принципи залежать і від мови, на якій ці принципи сформульовані. Одні й ті ж принципи на різних мовах матимуть різне значення. Оскільки глосематики не визнають існування об'єктивних істин, вважаючи всі істини суб'єктивними, то математик існує стільки, скільки є математиків. У цьому відношенні глосематики не поодинокі.

Х. І. Ульдалль відриває якість предмета від самого предмета. У нього якості є самостійними сутністями і існують поза речами, предметами, явищами. Такі погляди на предмети є повторенням та відродженням давно розкритикованих поглядів емпіріокритиків. Глосематики не бажають зрозуміти, що без визнання об'єктивного існування матеріальних предметів жодна наука не можлива. Не можлива без такого визнання й математика.

Відомо, що в свій час Ф. Енгельс особливо підкреслював зв'язок математики з матеріальним світом. Він глибоко розкрив об'єктивність законів розвитку світу та відображення їх наукою. Він довів, що, наприклад, поняття числа та фігури виникло у людини на тій стадії її розвитку, коли вона вже могла при розгляді матеріальних предметів абстрагуватися від усіх їх властивостей та якостей, крім поняття числа та фігури. Ф. Енгельс писав:

«...Зовсім невірно, ніби в чистій математиці розум має справу тільки з продуктами своєї власної творчості і уяви. Поняття

числа і фігури взяті не звідки-небудь, а тільки з дійсного світу. Десять пальців, на яких люди вчилися лічити, тобто робити першу арифметичну операцію, являють собою все, що завгодно, тільки не продукт вільної творчості розуму. Щоб лічити, треба мати не тільки предмети, які підлягають лічбі, але й мати вже здібність абстрагуватися при розгляді цих предметів від усіх інших їх властивостей, крім числа, а ця здібність є результат довгого історичного розвитку, що спирається на досвід. Як поняття числа, так і поняття фігури взяті виключно із зовнішнього світу, а не виникли в голові з чистого мислення. Повинні були існувати речі, які мають певну форму, і ці форми повинні були порівнюватися, перш ніж можна було дійти до поняття фігури. Чиста математика має овоюм об'єктом просторові форми і кількісні відношення дійсного світу, отже — дуже реальний матеріал. Той факт, що цей матеріал набирає надзвичайно абстрактної форми, може лише слабо затушувати його походження із зовнішнього світу» [4, 36—37].

Це класичне визначення математики, дане Ф. Енгельсом ще в другій половині XIX ст., не втратило свого значення і на сьогодні. Разом з тим, розвиток математики, відкриття нових напрямків у ній вимагає деякого доповнення до цього визначення. Адже топологія, математична логіка вже не вміщуються в рамки «кількісних відношень і просторових форм». Тому до визначення Ф. Енгельса додається, що «математика — наука про форми і відношення, взяті абстраговано від їх змісту» [8, 329].

Математика абстрагується від усіх фізичних властивостей, їй однаково з якої речовини зроблені тіла, що нею вивчаються, але об'єктивне існування їх вона не заперечує.

Математика має властивість абстрагувати. Це, як сказано вище, уже проявляється в простій лічбі.

Математика оперує абстрагованими числами, не пов'язуючи їх кожний раз з конкретними предметами, але початок, так би мовити, джерело математики лежить у них. Складання, віднімання, множення та ділення ніколи безпосередньо не пов'язується з конкретними предметами.

Геометрія оперує з точками та прямими, причому прямі не мають будь-яких інших властивостей, крім властивостей простяжності, довжини.

За первісними абстрагованостями ідуть абстрагованості більш високого порядку, такі, як комплексні числа, функції, диференціали, функціонали, η -вимірні та нескінченновимірні простори, оператори тощо.

Математика цікавиться тільки кількісними відношеннями та просторовими формами, абстрагуючись від усього останнього. Більше того, математика вимагає, щоб докази її ґрунтувалися не на досвіді, а тільки на викладках та міркуваннях, на основних логічних поняттях.

Ось чому А. Д. Александров пише: «Отже, не тільки поняття, але й метод математики виявляється абстрагованим, умоглядним» [9, 7]. Але разом з тим висновки математики, базуючись на аксіомах, взятих з життя, завжди вірні і застосовні до дійсності. Саме таку роль математики і заперечує глосематика. Вона вважає, що математика займається тільки кількісними функціями. Немає жодного слова про те, що математика вивчає і просторові форми. Більше того, саме поняття функції у глосематиків інше, чим поняття функції в математиці. Л. Єльмслєв визначає функцію як залежність, що «відповідає умовам аналізу», це залежність «між ланцюгом та частинами» [10, 292]. Таке визначення функції далеко від сучасного її поняття.

Глосематики вводять і такі поняття, як функтив. Що ж це таке? «Члени функції ми назвемо функтивами, розуміючи під функтивом об'єкт, що має функцію до інших об'єктів» [10, 193]. «Шляхом введення технічного терміна *функція* ми прагнемо уникнути двозначності, з якою пов'язане традиційне застосування цього терміна в науці, де функція означає і залежність між двома частинами і одну або обидві частини; останнє в тому випадку, коли говорять, що одна частина є функцією другої. Введення технічного терміна *функція* дозволяє уникнути цієї двозначності» [10, 293].

Щоб уникнути «будь-яких» двозначностей, Л. Єльмслєв вимагає і ще одного: не говорити, що «один функтив є функцією іншого», а замінити висловом «один функтив *має функцію* до іншого» [10, 293].

Після всіх введених термінів Л. Єльмслєв дає визначення постійної і змінної величини. «Під *постійною* ми розуміємо функтив, присутність якого є необхідною умовою для присутності функтива, до якого він має функцію; під *змінною* розуміється функтив, присутність якого не є необхідною умовою для присутності функтива, до якого він має функцію» [10, 293].

Такі визначення постійної і змінної, як і самої функції, не тільки не ліквідують двозначності, якої хотів уникнути Л. Єльмслєв, а навпаки заплутують поняття.

Ми цілком поділяємо загальну оцінку глосематики, яку дав В. А. Звегинцев у статті «Глосематика і лінгвістика»: «Філософську основу лінгвістичної теорії Л. Єльмслева, — становить логічний позитивізм... Його метод базується на чистому конвенціоналізмі, що базує свої формальні побудови на умовних (операціоналістичних) визначеннях, що ніяк не опіввідносні з реальністю. Це веде до повної незалежності форми від субстанції та очевидному суб'єктивізму, оскільки операціоналістичні визначення можуть братися апіорно...» [10, 255].

Проведений нами аналіз ще раз підтверджує, що філософська основа цієї теорії не нова, що вона має антинауковий ха-

рактар, а її автори — одні свідомо, а інші несвідомо — прагнуть протягти ідеалізм у науку.

Це одна з чергових спроб дискредитувати справжню науку.

Краткое содержание

В 30-е годы XX в. в Западной Европе появилось новое течение субъективно-идеалистического направления — глоссематика.

Создатели глоссематики — датский лингвист Луи Ельмслев, Х. И. Ульдалль и др. сделали попытку объявить свою «науку» наукой над науками.

Основываясь на трудах Маркса—Энгельса—Ленина, автор показывает, что глоссематика является ничем иным, как разновидностью логического позитивизма, отрицающего объективное существование предметов и явлений материального мира, познаваемость мира и его закономерностей.

Методом глоссематики является конвенционализм, основывающий свои формальные построения на операционалистских построениях, не связанных с реальностью и не отражающих ее.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, М., 1940.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 20.
5. В. І. Ленін, Твори, т. 20.
6. В. І. Ленін, Твори, т. 14.
7. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1964.
8. А. Д. Александров, Математика, — «Философская энциклопедия», т. 3.
9. А. Д. Александров, — Общий взгляд на математику, в кн.: «Математика, ее содержание, методы и значение», т. 1, М., 1956.
10. Новое в лингвистике, Выпуск 1. М., 1960.
11. «Новые идеи в математике», № 1, Пгр. 1917.
12. Р. Фейнманн, Р. Лейтон, М. Сэндс, Фейнмановские лекции по физике, т. 1, М., 1965.

КРИТИКА ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ НЕОТОМІСТСЬКОЇ ГНОСЕОЛОГІЇ

В умовах дальшого загострення загальної кризи капіталізму процес деградації буржуазної ідеології поглиблюється. Це виражається в посиленні пропаганди антикомунізму, «основним змістом якого є наклепи на соціалістичний лад, фальсифікація політики і цілей комуністичних партій, вчення марксизму-ленізму» [2, 127].

Щоб зберегти своє класове панування, увіковічити хиткі підвалини найманого рабства, «відживаюча буржуазія, — вказував В. І. Ленін, — ...підтримує все відстале, відмираюче, середньовічне... з'єднується з усіма віджилими і відмираючими силами» [1, 75].

Однією з таких сил в ідеологічному арсеналі сучасного капіталізму є *неотомізм* — філософська доктрина католицької церкви. Ця об'єктивно-ідеалістична філософія ґрунтується на модернізованому вченні Фоми Аквінського (1225—1274) — найвизначнішого систематизатора середньовічної схоластики. Спираючись на католицизм, ця релігійно-філософська система поширилась у ряді буржуазних країн Західної Європи і Америки, де католицькі партії та організації відіграють важливу роль в політичному житті, а широкі верстви населення перебувають під впливом церкви [15, 3]. Зокрема це стосується Західної Німеччини, правлячі кола якої проводять мілітаристську та реваншистську політику. В ФРН католицька церква активно впливає на політичне життя. Клерикальна партія ХДС/ХСС є однією з правлячих партій країни. Тому не випадково саме тут неотомізм має особливо войовничий характер і антирадянську спрямованість.

В післявоєнний період у Західній Німеччині різко зріс брудний потік літератури, в якій обґрунтовується неотомістська теорія пізнання та грубо фальсифікується гносеологія марксизму.

Той факт, що неотомізм, як і більшість інших напрямів сучасної буржуазної філософії, приділяє особливу увагу розробці гносеологічних проблем, не випадковий. У нашу епоху бурхливого науково-технічного та соціального прогресу неотомісти прагнуть за допомогою гносеологічної «обробки» даних сучасної науки фальсифікувати їх в теологічному дусі.

Викриття псевдонаукового і реакційного характеру неотомістської гносеології та абсолютної неспроможності нападок неотомістів на марксистську теорію пізнання особливо актуальне на сучасному етапі.

Враховуючи, що основне питання будь-якої філософії становить ядро теорії пізнання, неотомісти намагаються перевернути саме це питання. Західнонімецький неотоміст де Фріз, зокрема, штучно розділяє органічно зв'язані сторони основного питання філософії, на онтологію і гносеологію, ототожнюючи першу з матеріалізмом, а другу — з ідеалізмом. «У немарксистській літературі,— пише він,— під «матеріалізмом» розуміють найчастіше саме онтологічну тезу, під ідеалізмом, навпаки, гносеологічне вчення [17, 87].

Вказане необгрунтоване ототожнення привело де Фріза до звуженого тлумачення матеріалізму та ідеалізму і дозволило йому заявити, що ці останні не вичерпують всіх основних напрямів у філософії, що в ній існує ще «третій» напрямок — неотомістський «реалізм», який не є, мовляв, ні «онтологічним матеріалізмом», ні «гносеологічним ідеалізмом».

Що ж являє собою цей неотомістський «реалізм»? Ось як відповідає на це питання відомий сучасний томіст домініканець Бохенський. «Реалізм,— пише він,— вимагає лише визнання незалежного від мислення буття, і сам по собі ще не визначає, матеріальним чи духовним є це буття» [3, 41]. Коли неотомісти проголошують існування об'єктивної реальності, незалежної від свідомості, то йдеться про її незалежність саме від *людської*, а не від будь-якої свідомості. Але людина з її свідомістю як і весь природний світ являють собою з точки зору неотомізму результат божественного творення. З цього приводу Бохенський вказує: «Неможливо погодитись з існуванням емпірично відомого буття без визнання творця» [4, 246].

Отже, неотомістський «реалізм» є не що інше, як теологізована форма об'єктивного філософського ідеалізму.

Свою теорію пізнання неотомісти називають «гносеологічним реалізмом» на тій підставі, що її відправним пунктом є визнання об'єктивного існування зовнішнього світу. «Томістська теорія пізнання,— підкреслює Бохенський,— є *реалістичною* в безпосередньому розумінні слова: суб'єкт не творить свого предмету, а лише його розумове відображення» [4, 246].

Щоб переконатися в безпідставності претензій неотомістів на «реалізм» їх гносеологічної концепції, довести її об'єктивно-ідеалістичний характер, слід насамперед розглянути неотомістську інтерпретацію проблеми об'єкта і суб'єкта. Об'єктом розумового пізнання може виступати, на думку неотомістів, лише інтелектуальна сутність матеріальних предметів як їх духовна універсальна форма. Одиничні ж матеріальні якості речей, що сприй-

маються органами чуття, не є, як твердять неотомісти, дійсним об'єктом пізнання.

«Чуттєве пізнання,— пише Бохенський,— оприймає лише матеріальне, конкретне..., воно неспроможне досягнути... інтелегібельний зміст буття... Розумове пізнання, навпаки, спрямоване безпосередньо на універсальне..., на інтелегібельну сутність буття» [4, 245].

Отже, неотомісти відривають одиничне від загального, отожднюють останнє з духовним, проголошуючи його дійсним об'єктом пізнання.

Роздвоюючи об'єктивну реальність на матеріальний та інтелегібельний світ, сучасні томісти відповідно розділяють і суб'єкт, що пізнає, на «сприймаюче Я» та на «духовне Я», розумну душу. «Сприймаюче Я» спроможне пізнавати лише «емпіричну реальність», яка ще не дає поняття про дійсне буття. Лише за допомогою «духовного Я» можна проникнути в «метафізичну реальність», за якою в далечині маячить «абсолютна реальність» — бог.

Західнонімецький неотоміст Нінк у зв'язку з цим вказує: «Ми з необхідністю пізнаємо нечуттєве, нерухоме і незмінне за допомогою матеріального..., вічне за допомогою тимчасового...» [14, 202].

Таким чином, суб'єкт пізнання неотомісти визначають, виходячи з цього розуміння людини як субстанціональної єдності матерії і форми, тіла і душі. Функцією тілесних органів вони вважають чуттєве пізнання, функцією розумної душі — інтелектуальне осягнення дійсності [5, 45].

У відповідності з ідеалістичним трактуванням неотомістами об'єкта і суб'єкта пізнання перебуває і їх розуміння самого пізнавального процесу, який розглядається як телеологічне ідеальне відношення між пізнаваним імматеріальним об'єктом та пізнаючим духовним суб'єктом. Ось яке визначення цього процесу дає Нінк: «У пізнавальному акцидентному акті здійснюється чи завершується відношення уподібнення розуму до речі. У пізнавальному процесі виникає динамічне напруження, що прунтується на постійному потязі суб'єкта до об'єкта [13, 394].

Необхідною передумовою, що забезпечує, на думку неотомістів, саму можливість пізнання зовнішнього світу, є наявність у матеріальних речах духовного начала. Один з визначних сучасних томістів Жільсон з цього приводу пише: «Першою умовою можливості пізнання... є причетність речей до імматеріальності. Якщо припустити, що Всесвіт чисто матеріальний і позбавлений розумного начала, то він вже за визначенням був би непроникним для духа» [7; 317].

Носієм духовного начала в матеріальних предметах виступає духовна субстанціональна форма. Ця остання, як твердять неотомісти, втілює в речах божественні ідеї. Німецький неотоміст

Лотц, посилаючись на Фому Аквінського, заявляє: «Він (Аквінський.— В. С.) розглядає субстанціональну форму як... відображення божественних ідей. Думка бога втілена в кожній речі, наперед визначаючи її своєрідність» [16, 144].

Таким чином, неотомісти вбачають можливість адекватного пізнання дійсності у ідеалістичній тотожності об'єкта і суб'єкта, у їх внутрішній спорідненості, яка обумовлена, зрештою тим, що всесвіт... співпричетний до вищого божественного розуму» [7, 318].

Резюмуючи неотомістську теологізовану концепцію ідеалістичної тотожності об'єкта і суб'єкта, сучасний німецький томіст Каріш пише: «У богові поєднуються воедино буття і пізнання» [8, 41].

Цілком очевидно, що подібне розуміння процесу пізнання не має нічого спільного з наукою. Воно веде до попівщини, до визнання надлюдської духовної сили, яка нібито обумовлює можливість адекватного пізнання навколишнього світу.

Дійсно наукове розв'язання проблеми «об'єкт — суб'єкт» дає марксизм, виходячи з принципу єдності діалектики, логіки і теорії пізнання.

Діалектичний матеріалізм визнає об'єктивну реальність — матерію і породжену нею людську свідомість. Він поділяє дійсність на зовнішній світ і його відображення в людському мисленні, на незалежний від пізнання предмет і процес пізнання. Відповідно з цим розрізняються дві групи законів — навколишнього світу (об'єктивна діалектика) і його пізнання людиною (суб'єктивна діалектика). Ці закони тотожні за змістом і відмінні за формою. Їх тотожність за змістом означає, що об'єктивний зміст пізнання і його логічних форм, будучи відображенням зовнішнього світу, не повинен включати до свого складу нічого, чого не було б в пізнаваному об'єкті. Разом з тим овоєю формою, засобом досягнення тотожного з об'єктом змісту, пізнання відрізняється від буття: воно йде до досягнення об'єктивної істини відмінним від самого буття шляхом [9, 157].

Своєрідність дії загальних законів діалектики в сфері пізнання полягає в тому, що це останнє, будучи відображенням об'єктивної дійсності в людській свідомості, являє собою процес утворення понять, відкриття законів тощо, які лише умовно, приблизно охоплюють універсальну закономірність природи.

Всі форми психічної діяльності як суб'єктивні образи об'єктивного світу не відокремлені від нього, а все більш адекватно відтворюють його в ході історичного розвитку пізнання. Специфічні шляхи і закони пізнання, відрізняючись за формою від законів буття, все ж обумовлені останніми в овоєму діалектичному розвитку.

Отже, на противагу неотомізму, який гарантію адекватності

пізнання вбачає в опівпричетності об'єкта і суб'єкта до божественного розуму, діалектичний матеріалізм визначає пізнаваність світу, виходячи з принципу тотожності за змістом законів буття і пізнання.

Якщо неотомізм підпорядковує пізнавальний акт осягненню духовних форм, що нібито втілюють в речах божественні ідеї, то марксизм розглядає пізнання як нескінченний процес наближення суб'єкта до об'єкта, процес все більш повного і точного чуттєвого та розумового відтворення дійсності на основі практичної діяльності.

Позитивно, на перший погляд, вирішують неотомісти і другу сторону основного питання філософії. Вони лицемірно проголошують пізнаваність світу, здатність людського розуму осягнути істину, піддають критиці відверті форми скептицизму та агностицизму. Але при ретельному ознайомленні з неотомістським «пізнавальним оптимізмом» виявляється його метафізична обмеженість.

За твердженням неотомістів, верхня межа пізнання обумовлена нікчемністю людського інтелекту в порівнянні з всемогутнім розумом бога. Жільсон пояснює, що ця межа виражає «диспропорцію, яка існує між нашим кінечним розумом і безкінечною сутністю бога» [7, 29].

Нижня межа пізнання обумовлена, з точки зору неотомістів, єдністю душі і тіла. Внаслідок зв'язку з тілним тілом розумна душа отупляється. Процес пізнання, спрямований на осягнення духовної першооснови світу, затруднюється, мовляв, тим, що між божественним і людським розумом розташовані чуттєво сприймані речі [6, 450].

Неотоміст де Фріз відходить від сенсуалістичної аристотелівської тези, сприйнятої в свій час Фомаю Аквінським, про те, що в розумі не може бути нічого, чого б не було раніше у відчуттях. Він твердить, що «мислення розуму не може бути так само внутрішньо зв'язане з матеріальними процесами, як чуттєве сприймання» [17, 155]. Він вважає, що конкретна сутність пізнається інтелектом без посередництва досвіду, тобто апіорі. Войовничий неотоміст звинувачує марксистську гносеологію в односторонньому примітивному емпіризмі. Вона, мовляв, нездатна зрозуміти і обгрунтувати якісно своєрідну суть раціонального пізнання саме тому, що зв'язує мислення з матерією. Лише неотомістський «гносеологічний реалізм», заявляє де Фріз, спроможний розв'язати це питання, вбачаючи основу раціонального пізнання в субстанціональній «духовній душі», останньою причиною якої є абсолютний дух, бог [10, 251]. Щоб «обгрунтувати» існування надприродних духовних сутностей, він вдається до різних теологічних опекуляцій.

В дійсності ж саме діалектико-матеріалістичній гносеології вперше вдалося перебороти обмеженість вузького сенсуалізму

та раціоналізму, незаперечно довести, що ці якісно відмінні, відносно самостійні ступені єдиного процесу пізнання є відображенням у свідомості людей матеріального світу. Чуттєве пізнання відтворює в голові людини явища у їх зовнішній різноманітності. Раціональне пізнання дає можливість осягнути сутність цих явищ. Сутність і явище нерозривно зв'язані між собою. Не існує сутностей, які не виявилися б у конкретних явищах. І, навпаки, в усякому явищі виявляється певна сутність.

Де Фріз, відірвавши сутність від матеріальної основи, тим самим містифікував її. Він, як і інші неотомісти, не визнає об'єктивного існування сутності в предметах і явищах матеріального світу, наділяючи її лише духовним буттям.

Виступаючи на словах проти крайностей агностицизму, неотомісти фактично протягують у свою гносеологію невір'я в пізнавальні можливості розуму. Вони заявляють, що людський інтелект неспроможний осягнути субстанціонального буття.

«Універсальні об'єктивні зв'язки світу,— пише Каріш,— зміг би осягнути лише такий опостерігач, який був би оснащений духом, що височить над світом і не залежить від нього» [8, 44]. Таким абсолютним духом неотомісти вважають бога. Вони твердять, що існує сфера непізнанного. Її визнання «оберігає християн від одержимості прогресом матеріалістів і робить віруючих покірливими перед абсолютним богом» [8, 44].

Неотомістське звеличення божественного розуму та приниження людського інтелекту має на меті прищепити трудящим почуття невіри у власні сили, відвернути їх від активної участі у класовій боротьбі, залучити до католицької церкви. Саме в цьому убачає неотомізм своє основне політичне завдання.

У своєму вченні про істину неотомісти виходять з аристотелівсько-томістської формули про те, що «істина є відповідність речі і розуму».

У сучасному томізмі розрізняють два види істини: гносеологічну та онтологічну.

«Гносеологічна істина,— пише де Фріз,— відповідає судженню і полягає в тому, що мислення уподібнюється буттю, оскільки думка виражає дійсний стан речей» [16, 369].

Зрештою гносеологічна істина полягає у відповідності судження розуму тій дійсності, про яку він судить. Для обґрунтування достовірності гносеологічної істини неотомісти висувають суб'єктивний критерій очевидності, в якому отожднюється об'єктивна достовірність з переконанням про неї. Вирішення питання про критерій істини вони зводять до аналізу проблем формально-логічного мислення. Вони вказують, що істинність судження визначається необхідним характером зв'язку його термінів. Критерієм істини виступає очевидність цього необхідного зв'язку. Неотоміст Зантелер з цього приводу пише:

«Оскільки судження є лише тоді істинним, коли відповідає...

станові речей, і упевненість про це можлива лише тоді, коли сам стан речей виявляється в судженні, загальна істина є очевидністю» [16, 371]. Оскільки ж очевидність необхідного зв'язку термінів судження визначається на основі формально-логічного закону суперечності, то останній проголошується неотомістами вищим критерієм істини у межах раціонального пізнання.

Звичайно, неотомісти мають рацію, вказуючи, що судження, яке порушує закони формальної логіки, є хибним. Але формально-логічна правильність судження, яку вони визначають, незалежно від відповідності його термінів реальній дійсності, неправомірно проголошується ними гносеологічним критерієм істини. Формально-логічна несуперечливість судження гарантується, на думку неотомістів, безпосередньою достовірністю «перших принципів» раціонального пізнання, які, мовляв, не потребують будь-якої версифікації, оскільки вони обумовлені божественним розумом.

Онтологічна істина означає, з точки зору неотомістів, відповідність буття духовному пізнанню. Зрештою вона полягає у відповідності буття богу. Ця істина незмінна, абсолютна.

Гносеологічна і онтологічна істини поєднуються у вічному розумі бога. «Бог,— пише Каріш,— є останньою, найвищою, абсолютною мірою істини» [8, 41]. З двох джерел пізнання — розуму і одкровення — неотомісти вважають визначальним саме останнє джерело. Обидва вони ведуть, мовляв, до бога, і тому істини розуму не можуть суперечити істинам одкровення [12, 144].

На противагу неотомізму, який розглядає істину у відриві від матеріальної дійсності, діалектичний матеріалізм називає об'єктивною істиною такий зміст людських знань, що не залежить від волі і бажання суб'єкта, а визначається пізнаванням об'єктом. Марксизм вважає, що ніякої неперехідної межі між відносною та абсолютною істиною не існує, що абсолютна істина складається з суми відносних істин. Ці останні, перевірені в процесі суспільно-виробничої практики, підтверджені даними наукового експерименту, є об'єктивними істинами, які адекватно і все більш повно відтворюють дійсність. Їх відносний характер полягає лише в тому, що вони відображають дійсність неповно, не до кінця, оскільки кожна ступінь людського пізнання обмежена рівнем науки і техніки та історичними умовами життя суспільства.

Неотомісти вважають абсолютною істиною бога. Достовірність гносеологічної і онтологічної істини вони вбачають зрештою у їх відповідності ідеї бога. Ось як резюмує неотомістську концепцію істини Каріш: «Гносеологічна істина: відповідність змісту судження і буття. Онтологічна істина: відповідність між буттям і розумом бога. Абсолютна істина: збіг буття і мислення в богові» [8, 42].

Отже, цілком очевидно, що неотомістське вчення про істину носить теологічний характер. Воно виражає схоластичність томістського «гносеологічного реалізму».

Особливо яскраво виявляється схоластичний характер неотомістського «гносеологічного реалізму» в його оцінці ролі практики в пізнанні. Неотомісти ігнорують вирішальну роль суспільно-виробничої практики як основи і мети пізнання, як критерію істини. Вони вбачають критерій істини не в практичній діяльності людей, а в самоочевидності апіорних «перших принципів» розумового пізнання. За їх думкою, практика, що зв'язана з чуттєвим пізнанням, заважає досягненню істини. Неотоміст Лотц, третю роль практики у пізнанні, пише: «...Слід піднятися над усім земним і зосередитись..., щоб все, що не є бог, замовкло і велика тиша запанувала в нас» [11, 128]. З точки зору неотомістів, людина лише тоді може досягнути «найвищу істину», коли вона абстрагується від явищ чуттєвого, тлінного світу. Отже, вони містифікують процес пізнання, розглядаючи його як чисто умоглядний акт, відірваний від дійсності.

Неотомісти бояться практичної перевірки своєї догматичної філософії. Їх побоювання не безпідставні: гігантські успіхи практичної діяльності людей, які докорінно перетворюють природну і соціальну дійсність, несумісні з безплідною гносеологічною схоластикою сучасних томістів, спрямованою на виправдання фідезізму.

Таким чином, аналіз незаперечних фактів виявив ідеалістичний характер неотомістського «гносеологічного реалізму» та повну неопроможність неотомістської «критики» марксистської теорії пізнання.

Краткое содержание

Анализ неотомистского «гносеологического реализма» показал, что он представляет собой не что иное как разновидность объективно-идеалистической теологизированной концепции, вопреки его претензиям возвыситься над материализмом и идеализмом.

В своих основных положениях эта гносеологическая концепция, несмотря на ее сенсуалистическую посылку, скатывается к фидеизму.

Субъект и объект познания сторонники «гносеологического реализма» считают духовными сущностями, а сам процесс познания сводят к совокупности телеологических актов уподобления субъекта неизменному, проникнутому духовным началом объекту. Постигая духовные субстанциональные формы вещей, разум тем самым приобщается к божественным идеям, которые, по утверждению неотомистов, якобы заложены в вещах. Критерий гносеологической истины они усматривают в очевидности необходимого характера связи терминов суждения, которая гарантируется непосредственной достоверностью «первых принципов» рационального познания, обусловленных божественным разумом.

Провозглашенный ими «познавательный оптимизм» служит ширмой для протаскивания агностицизма, выражающегося в приписании «ничтожного» человеческого интеллекта, в возвеличении божественного разума, в признании сферы «принципиально непознаваемого».

Процесс познания они сводят к чисто умозрительным актам, оторванным от общественно-производственной деятельности людей.

ЛИТЕРАТУРА

1. В. І. Л е н і н, Твори, т. 19, вид. 4, Держполітвидав УРСР, К., 1950.
2. Програма КПРС, К., 1962.
3. Y. M. Bochenski. Der sowjetische dialektische Materialismus. Aufg. 2., München.
4. Y. M. Bochenski, Europäische Philosophie der Gegenwart. Bern, 1947.
5. А. Р. Бургете, Современный томизм — В сб. «Современный объективный идеализм», М., 1963.
6. Б. Э. Быховский, Неотомистская критериология — В сб. «Практика — критерий истины в науке», М., 1960.
7. E. Gilson, Le thomisme. Paris, 1948.
8. R. Karisch, Der Christ und Stalins dialektischer Materialismus. Berlin, 1954.
9. Б. М. Кедров, Единство диалектики, логики и теории познания, М., 1963.
10. А. Козинг, «Здравый рассудок» отца-иезуита Иосифа де Фриза — В сб. «Против современной буржуазной идеологии», М., 1960.
11. Y. Lotz, Von der Einsamkeit des Menschen. Fr.-a.-Main, 1957.
12. В. Т. Макаров, Социальная основа и сущность неотомистской гносеологии. Ученые записки, вып. IV ВПШ при ЦК КПСС, М., 1963.
13. C. Nink, Ontologie. Freiburg, 1952.
14. C. Nink, Sein und Erkennen. München, 1952.
15. Т. И. Ойзерман, Неотомизм — философия современной реакционной буржуазии. М., 1959.
16. Philosophisches Wörterbuch. Hrsg von W. Brugger. Freiburg, 1961.
17. Y. de Vries. Die Erkenntnistheorie des dialektischen Materialismus. München—Salzburg—Köln, 1958.

ПРОБЛЕМА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО ТА ФІЛОСОФСЬКИЙ ІРРАЦІОНАЛІЗМ

«Ми відчуваємо настійну потребу переосмислити самі основи нашого життя. Ми помічаємо, хоча і не можемо запобігти цьому, як сили ірраціональності зростають серед нас» [9, 305].

Що ж це за таємничі сили «ірраціональності», перед «зростанням» яких впадають у паніку автори колективної монографії «Американська філософія», з якої взято вищенаведені слова.

Це питання стає тим більш цікаве, що подібного роду тривога звучить не лише серед деяких сучасних мислителів. Варто звернутися хоча б до «Упанішад» — тексту, написаного ще у сиву давнину — і там можна зустріти схожі мотиви: «Врятуй мене, бо в цій плинності світу я почуваю себе як жаба у висохлому колодязі» [5, 118].

І це не випадковий збіг, не просто «примха історії». Зневіра у могутності людського розуму, уявлення про принципову несумісність об'єктивного світу і мислення, тривога і, навіть, жах перед буттям, яке, начебто, за самою своєю суттю «чуже» і «вороже» людині, одним словом, вся та сума уявлень, які сучасна буржуазна думка об'єднує під назвою «ірраціоналізм» (або — «ірраціоналістична тенденція» у філософії) — час від часу стають провідним «умонастроєм» філософів тієї або іншої історичної епохи. І, як свідчить історія філософії, це трапляється саме в ті «критичні» періоди суспільного розвитку, коли відбувається розклад старої суспільно-історичної формації.

Так було в період розкладу рабовласницького ладу, коли на зміну пануванню «Логоса», що був провідним конструктивним принципом філософських систем античності, прийшли ірраціоналізм і відверта містика неоплатоників та представників ранньої християнської апологетики. Така ж картина спостерігається і в період занепаду кріпосницьких суспільних відносин.

Середньовічні містики Мейстер Екхарт, Іоанн Таулер, Генріх Сузо відкидають логічний апарат схоластики. Вони закликають звернутися «до почуттів», «до серця».

Тільки «чудесним», надприродним шляхом, порушуючи закон логіки, може звільнитися людина від безнадійної, трагічної дійсності і врятуватися в майбутньому житті — такий лейтмотив

середньовічного ірраціоналізму. «Бо все, що може з'ясувати розуміння і до чого прагне бажання, все це не є бог,— писав М. Екхарт.— Де закінчується розуміння і бажання, там темно; там світить бог. Там розкривається в душі та сила, яка глибша далекого неба...» [8, 54].

Проте, сам по собі факт звертання до ірраціоналізму і містики ідеологів суспільного ладу, що гине, закономірний і, так би мовити, цілком природний. Подив може викликати дещо інший аспект цього явища, а саме: ірраціоналістичні концепції того або іншого періоду, як правило, є прямим теоретичним «продовженням» (і навіть завершенням) цілком «розумних». «раціоналістичних» концепцій попередніх періодів.

Цілий ряд сучасних буржуазних філософів прямо вказують на бурхливий розвиток науки (неотоміст Й. Бохенський) або на крайній «раціоналізм класичних філософських систем» як на головне джерело загрозливого поширення ірраціоналізму в сучасному «філософському мисленні». Хоча з подібним висновком аж ніяк не можна погодитися в цілому, слід, проте, зауважити, що він має певний (звичайно, далеко не абсолютний) сенс.

Ідеологи революційної буржуазії, яка ламала феодальні відносини, що гальмували суспільний розвиток, виступали під прапором раціоналізму. Як відомо, вони обіцяли встановити на землі «царство розуму». Відзначаючи цей факт, Гегель писав у своїй «Філософії історії»: «Анаксагор перший сказав, що *Nūs*, тобто розум, управляє світом, але тільки тепер людина дійшла до визнання, що думка повинна управляти духовною дійсністю. Це був величний *схід сонця*. *Всі мислячі істоти радісно вітали настання нової ери*. Піднесений захват панував у цей час, і *весь світ пройнявся ентузіазмом духу*, немов здійснилося вперше примирення божественного начала із світом» [2, 185].

Але минуло лише півтора—два століття, і прямі ідейні нащадки раціоналістів XVIII—XIX ст. змінюють свої прапори. І це зумовлюють причини не лише соціального (класового) порядку. Їхній ірраціоналізм «логічно», цілком послідовно випливає з раціоналізму ранньобуржуазної епохи.

Щоб розібратися в цьому «парадоксі», слід насамперед розібратися, принаймні, в загальних рисах, в змісті понять «іраціональне» і «ірраціоналізм».

Категорія ірраціонального набуває філософського змісту лише десь у XVIII ст. і вперше зустрічається в цьому значенні в роботах Канта, Шеллінга, Фіхте. До цього часу термін «іраціональне» вживався лише у математиці для позначення відношення несумірності (і вперше був введений Евклідом для вираження несумірності відрізків у десятій книзі його «Начал»).

Філософський зміст цього поняття в цілому збігається з математичним його значенням, хоча і має більш широкий обсяг, оскільки у філософії поняття несумірності означає неможливість

виразити в однорідних термінах якісну специфіку різних галузей буття. Так, математичні методи і закони дають нам поняття про кількісну сторону біологічних, хімічних, фізичних процесів, проте жоден з них не може бути зведений до кількісних характеристик — адже сутність кожного розкривається у їх якісній специфіці.

Вчені—матеріалісти, виходячи з механістичної методології, досягли певних успіхів у поясненні природи аж до другої половини ХІХ ст. Однак, ці успіхи в цілому мали обмежений характер, оскільки механіцизм, розглядуваний як «універсальна» схема, зрештою заводив наукове дослідження у безвихідь. Це особливо проявлялося в трактуванні духовних явищ. «Підпорядкувавши людину повністю законам фізики,— писав П. Д. Гольбах,— ми побачимо, що явища духовного світу підкоряються тим же правилам, що і явища світу фізичного» [4, 146—147].

Оскільки ж якісна специфіка немеханічних явищ не вкладалася у «прокрустове ложе» механіцизму, то вона або виступала у формі своєрідного «ірраціонального залишку» або ж зовсім ігнорувалася.

Таким чином, проблема ірраціонального як проблема несумірності певної, панівної в тих або інших конкретно-історичних умовах, методології з новими фактами, що їх постійно відкриває наука, була (і залишається до цього часу) однією з серйозних проблем наукового дослідження дійсності.

Пізнаючи невідоме, людське мислення завжди користується єдиною можливим (і тому широко використовуваним) методом — невідоме зводиться до вже відомого. Нове змальовується в термінах старої, закріпленої традицією, логічної системи. При цьому завжди залишається щось таке, що в принципі не може бути підпорядковане традиційним нормам («логіці») мислення, а тому складається враження про принципову «неможливість» його «раціонального» пояснення. Подібні результати існують у системі наявного знання як «ірраціональні» його елементи. Ці елементи мають характер гіпотетичного знання.

«Сонячна система Коперніка,— писав, відзначаючи цей факт Ф. Енгельс — протягом трьохсот років лишалася гіпотезою, в найвищій мірі ймовірною, але все-таки гіпотезою. А коли Левер'є на підставі даних цієї системи не тільки довів, що повинна існувати ще одна, невідома до цього часу, планета, але й визначив з допомогою обчислення місце, яке вона займає в небесному просторі, і коли після цього Галле дійсно знайшов цю планету, система Коперніка була доведена» [3, 272].

Історія науки дає нам сотні подібних прикладів. Так, поява структурної теорії О. М. Бутлерова «внесла порядок» в той хаос, який досить яскраво був охарактеризований німецьким хіміком Велером: «Органічна хімія може зараз кого завгодно позбавити розуму... вона уявляється мені темним лісом, сповненим

чудесних речей, без виходу, без кінця, куди не насмілюєшся заглибитись» [7, 72].

Подібний стан ще й сьогодні переживає фізика елементарних частинок, в якій класифікація виглядає «ірраціональною», оскільки її важко повністю «суворо» погодити з наявним логічним апаратом сучасної фізики. «...Сучасна квантова теорія,— за виразом Д. І. Блохінцева,— є «слюсарним інструментом»; не маючи іншого, ми намагаємося оперувати ним в делікатному годинниковому механізмі елементарних частинок» [6, 27].

Таким чином, ірраціональне не завжди виступає в наявній системі знання як щось «чисто негативне». Воно органічно при-таманне цій системі, виконуючи в ній навіть певну «позитивну» функцію. Слушно зауважити, що без «ірраціонального» (у вищевказаному значенні цього слова) усяка система знання неминуче втрачає свою органічну цілісність. Будь-яка цілісна система знання обов'язково містить в собі як «раціональні» (такі, що набули вже в даний момент суворої логічної форми), так і «ірраціональні» (такі, які не набули ще «строгості») моменти.

Отже, будь-яка реальна система знання ніколи не є виключно «раціональною» чи «ірраціональною». Вона завжди є діалектичною єдністю обох цих моментів. Лише для зручності аналізу структури знання ці моменти можна штучно розірвати, абстрагувати один від одного.

І лише тоді, коли цей «розрив» здійснюється не як штучний методологічний прийом, а, так би мовити, «всерйоз»,— тоді і виникають однобічні (а тому і теоретично безплідні) системи «раціоналізму» чи «ірраціоналізму».

Так, стаючи на позиції «чистого» раціоналізму — точки зору, що фактично прагне завжди створити універсальну логічну систему, яка б охопила «все буття», пізнання рано чи пізно заходить у безвихідь. Саме тому закони механіки, наприклад, виступають позитивними знаряддями пізнання лише доти, доки вони не починають «претендувати» на характер «універсальних» законів буття,— в цьому разі неодмінно відкривається шлях до того, що набуло в науці назви механіцизму. Одним з «класичних» прикладів механіцизму може служити біхевіоризм — спроба «раціоналізувати» психічні процеси шляхом їх «зведення» виключно лише до рухових рефлексів.

У наші дні «пристрасні» поклонники математики теж іноді висувують «раціоналістичні» пропозиції і плани зведення всієї специфіки процесів і явищ лише до кількісної сторони єдиної їх логіко-математичної схеми. Звідси і ті «рецепти», які пропонуються іноді такими «новаторами»: створити машини, які, працюючи лише згідно кількісно-математичними принципами, змогли б стати аналогами всіх матеріальних процесів, що відбуваються в природі і людському суспільстві.

Саме в подібних спробах (тільки дещо «ширших» за своїми

масштабами) і можна відшукати джерело того «парадоксально-го», на перший погляд, факту, яким виступає породження ірраціоналізму... раціоналізмом.

Для раціоналізму в його «класичній» формі — характерне зведення пізнання лише до його логіко-дискурсивного моменту. Проте логіка, при всьому її формальному характері, завжди несе на собі «печатку» якісної специфіки тієї сфери буття, формальну структуру якої вона відображає (логічний апарат, скажімо, класичної механіки відрізняється від логічного апарату квантової механіки). Що ж до численних спроб створити «універсальну» логіку «всього» буття, то принципова неможливість її створення була доведена самими логіками (це ясно демонструють відомі теореми К. Геделя).

Саме тому раціоналізм, прагнучи створити всезагальну «раціональну» (логіко-дискурсивну) картину буття, неминуче на якомусь етапі зустрічається з фактом неможливості охопити своєю «схемою» певні факти або явища. Останні і виступають як щось «принципово» непояснюване, «ірраціональне» за своєю природою (хоча насправді вони непояснювані лише з позицій даного, конкретного логічного апарату). Так виникає ірраціоналізм.

Наочним, в цьому плані, є приклад релігійного ірраціоналізму, головним принципом його виступає ідея про непідвладність людському розумові певних процесів і явищ. Від філософського ірраціоналізму релігійний ірраціоналізм відрізняється тим, що до «ірраціонального» він відносить не ті або інші явища реального («земного») світу, сфера ірраціонального — «потойбічний», «неземний світ».

Релігійний ірраціоналізм не є простим породженням «алогічності». Навпаки, на всіх етапах свого існування релігія завжди прагнула бути (і це майже завжди вдавалося їй) цілком логічною («раціональною») системою. При цьому вона в тій або іншій мірі містила в собі певні елементи, що допомагали людям орієнтуватися в навколишній дійсності, (це в основному стосується первісних форм релігії). Так, древня магія «озброювала» людей певними стереотипними «схемами» діяння на природні явища. І хоча ці схеми з свого, так би мовити, «теоретичного» боку не відображали дійсного стану речей, вони, проте, по-своєму «узагальнювали» досвід (по формі — цілком «логічно», «раціонально»). Наприклад, ритуальні танці, які виконувалися мисливськими племенами перед початком полювання, дійсно якоюсь мірою сприяли успіху останнього. Але, звичайно, не своїм «чудодійним» впливом на звірів. Ні, виконуючи танець, мисливці неначе розробляли в конкретно-дійовій формі «план» майбутнього полювання, мобілізували свої знання та досвід, так би мовити, «програвали» майбутні дії, «репетирували» їх. Те ж саме можна сказати і про «лікувальну силу» знахарів. Терапев-

тичний ефект їхніх «наговорів» мав (у випадках успішного лікування) своїм джерелом не «чудодійну» силу слова, а те, що в сучасній медицині називають загальним терміном «психотерапія».

Не маючи змоги правильно пояснити справжні джерела успішності тих або інших своїх практичних дій, первісна (та й не тільки первісна) людина «прив'язувала» результативність цих дій до панівної (в даному випадку релігійно-міфологічної) теми. В результаті і виникало уявлення про реальне існування «надрозумних» (непояснюваних з позицій «здорового глузду») сил — богів, демонів тощо.

Отже, надмірна раціоналізація знання (метафізична за своєю суттю спроба «втиснути» все багатство світу в куцу схему тієї або іншої логічної системи) цілком закономірно приводить до «необхідності» визнати реальність існування ірраціонального. Інакше кажучи, раціоналізм завжди доповнюється ірраціоналізмом.

«Фізичні ідеалісти», що їх гостро критикував В. І. Ленін в своїй роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», поширюючи логічний апарат класичної фізики на всі без винятку фізичні явища, зрештою прийшли до ірраціоналістичних, по суті, висновків (розмови про «свободу» волі» електрона і т. п.).

Звичайно, ірраціоналізм — це не просто «досужа вигадка». Він є результатом певних реальних суперечностей самої людської практики. Говорячи конкретніше, виникнення ірраціоналізму (як і цілого ряду інших «пустощів» на «могутньому дереві людського пізнання») пов'язане з тією стороною людської практики, яку К. Маркс в «Тезах про Фейербаха» називав «брудно-торгашеською».

Розглядаючи людську практику як знаряддя, метод перетворення світу, К. Маркс виділяв в ній дві істотних сторони. З одного боку, практика включає в себе певну сукупність дій, що мають своєю метою оптимальне пристосування до наявних умов існування. Якщо абсолютизувати цей бік практики, не бачити другої її сторони — творчого перетворення світу, спрямованого у майбутнє, — то подібна точка зору і буде «брудно-торгашеським» розумінням практики.

«Брудно-торгашеська» практика спрямована на освоєння буття, на «пристосовчу» діяльність людини до наявних умов життя. І ті, «раціональні схеми», які відображають *наявний* стан речей, цілком задовільно служать для орієнтації у «повсякденності» наявного суспільного буття.

«Пристосовницька» практика, проте, зустрічаючись з новими факторами, що виходять за рамки «повсякденності», схильна вносити у сферу ірраціонального ці фактори. Категорія ірраціонального, таким чином, «вбирає» в себе (так би мовити «адсорбує») все, що суперечить звичному, «освяченому» тради-

цією світосприйманню. Релігійний світогляд, наприклад, змушений визнати, що багато фактів і явищ суперечать релігійним догматам і канонам, оголошує їх тим, що «від лукавого» — інакше кажучи ірраціональним — і сюди потрапляє все несумісне з релігією. Такий «метод» дає захисникам релігії можливість «легко» справлятися з усім, що вороже релігійному світогляду.

Коли деякі буржуазні мислителі оголошують ХХ ст. «віком ірраціоналізму», то в цьому твердженні (у спотвореній, правда, формі) відображено той факт, що буржуазне «царство розуму» в епоху імперіалізму зустрілося з новими явищами суспільного життя, які суперечать самій суті «логіки» буржуазного ладу (робітничий рух, національно-визвольний рух колоній і т. п.). Всі ці акти, звичайно, не вкладаються в «ідеальні» уявлення про буржуазний лад як про «гармонійне» суспільство. Наявність подібного роду фактів надає, з точки зору буржуазії, суспільному життю характеру «ірраціонального буття».

Але ж чи дійсно суспільне життя є ірраціональним?

Звичайно, ні. Всі ці факти і явища науково пояснюються з позиції марксистської теорії. Але погодитися з марксизмом буржуазні мислителі не можуть — зробити це — означало б підписати свій власний смертний вирок. Але і просто «закрити очі», «не помічати» цих фактів вони, звичайно, теж не можуть. Тому і виникає «потреба» у визнанні їх як «ірраціональних» елементів буття. В результаті ірраціоналізм стає «природною» формою усвідомлення буржуазними ідеологами суспільних процесів, світу, що постає перед ними як «...заворожений, перекручений і на голову поставлений світ, в якому monsieur le Capitale (пан Капітал) і madame la Terre (пані Земля), як соціальні характеристики і в той же час безпосередньо як просто речі, справляють свій шабаш» (К. Маркс).

Ірраціоналізм, виступаючи як містифікація справжньої суті капіталістичної дійсності, разом з тим знаходить собі родючий ґрунт в необхідності існування спотворюючих дійсність схем. Вони хоч і не відображають правильно дійсний стан речей, проте, цілковито виправдовуються в «практиці» буденного буржуазного життя, дають можливість більш-менш «задовільно» орієнтуватися в ньому, забезпечують «успіх».

Тому ірраціоналізм і стає необхідним для буржуазних ідеологів, надзвичайно поширюючись у сучасній буржуазній філософії. При цьому ірраціоналізм виявляє певну «двоїстість». З одного боку він виступає як результат пошуків «вищої» (щодо обмеженого класовими рамками буржуазного розсудку) форми науково-теоретичного мислення. Цей момент проявляється, зокрема, у «релігійному екзистенціалізмі» С. К'єркеґора. З другого боку, він виступає як результат пошуків (свідомих чи не-свідомих) ефективних форм боротьби проти наукової діалектики (У. Джемс, Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон та ін.) і, особ-

ливо, проти її вищої форми — марксистської діалектики (Д. Дьюї, М. Хайдеггер, К. Ясперс, А. Камю, російські ірраціоналісти — М. Бердяєв, Л. Шестов та ін.).

Однак, всупереч бажанням захисників буржуазного ладу, людство пізнає і засвоює нові, невідомі до певного часу галузі. І ірраціональність, справді притаманна процесові людського пізнання і діяння як *відносний* його момент, зовсім не потребує свого осмислення у тій або іншій формі філософського (чи релігійного) ірраціоналізму. Та інакше і не може бути, оскільки ірраціоналізм «влаштовує» лише тих, хто хоче лишити недоторканим наявний стан речей, сучасне (і тільки сучасне).

Діалектичне ж пізнання і діяння не може задовольнятися «табу» ірраціоналізму. Воно єдине здатне подолати опір ірраціонального, не даючи змоги перетворитися йому в ірраціоналістичного ідола. «Суспільне життя є по суті *практичним*, — писав К. Маркс. — Всі містєрії, які заводять теорію в містицизм, знаходять своє раціональне розв'язання в людській практиці і в розумінні цієї практики» [1, 3].

Краткое содержание

История свидетельствует, что обращение к иррационализму — закономерная черта идеологии всякого класса, господство которого идет к упадку. Именно этим обстоятельством вызвано широкое распространение иррационализма в современной буржуазной философии. Однако, помимо социально-политических причин, иррационализм в современной буржуазной философии имеет еще и известные теоретические предпосылки. Он — закономерный результат доведенного до «логического конца», до абсурда, классического (метафизического) рационализма XVIII—XIX ст.

Поэтому преодоление иррационализма не может быть достигнуто путем «возвращения» к классическому рационализму. Об этом убедительно свидетельствует философия неопозитивизма. Единственный путь к преодолению иррационализма — в переходе к диалектико-материалистическому рационализму.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21.
4. П. Гольбах, Система природы, М., 1940.
5. Г. Гефдинг, Философия религии, СПб, (без року видання).
6. Проникновение в глубь материи (без автора), — «Наука и жизнь», № 4, 1966 г.
7. Ю. В. Ходаков, Как рождаются научные открытия, М., 1964.
8. Р. Штейнер, Мистика, М., 1917.

ПРО ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПІЗНАННЯ

Процес пізнання є насамперед явище суспільне. І в зв'язку з цим воно не може бути позбавленим впливу тих суперечностей суспільно-політичного життя, які зумовлюють пізнавальну природу людини та її можливості в овоєнні світу. Саме тому людське пізнання набуває завжди особливих, специфічних форм у залежності від рівня розвитку самого суспільства.

На ранньому етапі людської діяльності у ньому переважають конкретно-чуттєві форми. Тому єдність чуттєвого та раціонального на стадії первісної людини не могла визначатися існуванням будь-якої більш-менш упорядкованої системи знань, що виступала б, скажімо, у вигляді наукової теорії. Процес пізнання найчастіше завершувався на рівні абстракцій, а результатом його були приблизні знання, які не давали повних чи точних відомостей про предмети і навколишні явища.

Внаслідок низького рівня знань людині кожного разу, рухаючись в пізнанні все далі, доводилося «приймати на віру» те чи інше незрозуміле для неї явище. Доти, доки пізнання не проникало в *сутність* пізнаваного об'єкта, знання на рівні абстракції перетворювалися в своєрідну перешкоду на шляху підкорення об'єктивного світу. Тому донаукова форма пізнання, будучи нездатною дати найбільш повні і глибокі уявлення про світ у вигляді чіткої системи наукових знань, змушувала людину звертатися до віри. Такою, зокрема, є релігійна форма знань, яка відкидає експериментально-логічний метод доказу.

З виникненням приватної власності та розподілом праці при овоєнні світу і процес, і результат людської діяльності спрямовані проти самої людини. Вона перестає бути метою своєї власної діяльності, бо ця діяльність перетворюється в «казенну», а сама людина втрачає свою цілісність і цінність. Низький рівень виробництва, безсилість перед природою, з одного боку, та прагнення зберегти своє існування і створити якомога кращі умови життя — з другого, ведуть до необхідності компенсації обмежених можливостей людини самою людиною, її людською сутністю. В цьому розумінні Ф. Енгельс підкреслює, що рабство, що

виступало вірцем *дегуманізації* людини, створило цивілізацію.

Рабство — це овоєрідна компенсація людського безсилля перед природою. Але такий її різновид, коли суспільна діяльність кожної людини, як зазначав К. Маркс, виступає в стані, який їй «нав'язується і з якого вона не може вийти», а «родова сутність людини... перетворюється в чужу для неї сутність, у засіб для підтримування її особистого існування» [1, 567].

«Розсуспільнена» людина, освоюючи матеріальний світ завдяки певним умовам, створюваним конкретно-історичними обставинами, стає відчуженою і у своїй пізнавальній діяльності.

Відчуження людського пізнання проявляється в абсолютизації абстракцій, формалізмів (мовному фетишизмі), в індетермінізмі пізнання (відособленні мислення від дійсності), роздвоєнні процесу пізнання на «онтологічну» та «гносеологічну» сфери, розрив між процесом і результатом пізнавальної діяльності і т. д.

Слід відзначити, що питання про «мовний фетишизм», як одну з форм відчуження пізнання, на основі марксистських положень проаналізували Г. С. Батищев (Противоречие как категория диалектической логики, М., 1963), Е. В. Ільєнков (К истории вопроса о предмете логики как науки, «Вопросы философии», № 1, 1966), Ю. М. Давидов (Труд и свобода, М., 1962) та інші. У статті ми зупинимось на деяких інших моментах цієї проблеми.

З виникненням наукової форми пізнання процес освоєння об'єктивного світу здійснюється на основі чітких і більш-менш точних знань. Експеримент, категоріальні системи, індуктивний метод дослідження стають постійними супутниками людського розуму в освоєнні дійсності, все більше переважаючи над знаннями повсякденними.

Проте, навіть наукова форма пізнання, в період становлення аж до середини XIX ст., характеризується тим, що абстракція виступає головним засобом освоєння світу, коли той чи інший рівень знань вважається непопришимим і остаточним. Абсолютне і неподільне панування законів механіки І. Ньютона, теорія «божественного виникнення» держави, чи система категорій філософії Гегеля, виступаючи «виключно істинними» знаннями, були насамперед основною умовою відчуження самого пізнання в процесі виробництва нових знань. Деякі форми наукових абстракцій, за допомогою причин суспільного, класового характеру, надзвичайно живучі і досить часто виступають як виключно вірні (найбільш повні) знання, не будучи такими в дійсності.

Пізнавальна діяльність людини за механічними стандартами знайшла своє відображення в сучасному логічному позитивізмі, що характеризується так званім «очищенням» всіх позитивних наук, та й самої філософії, від явищ не здатних чи

не підвладних формалізації та математизації, тобто елімінацією будь-якого знання. Розсудкова форма мислення, математизований світ знань, що потребує схематичного, кількісного аналізу дійсності, як сукупності систем, зводить раціоналізм до стану абсолютизму.

На аналізі марксистського вчення про товар, як дійсну абстракцію, як відчуження людини від продукту своєї власної праці, спробуємо показати, як у процесі пізнавальної діяльності людина потрапляє у залежність від створених і абсолютизованих нею абстракцій в сфері пізнання.

Поділ праці, що виник як необхідна передумова роз'єднання індивідів, в умовах всезагальної трудової діяльності завуальовано виступає у ролі певного всевизначаючого явища. Однак «рівність видів праці, відмінних один від одного, може полягати лише в *абстрагуванні від їх дійсних відмінностей*, в зведенні їх до того спільного їм характеру, що його вони мають як затрати людської робочої сили, як абстрактно людська праця» (3, 79. Курсив мій.— Г. П.).

Тут праця вже виступає як щось чуже, що стоїть над людиною і не залежить від неї. Продукт такої праці також відчужений від його конкретного виробника. Цей продукт, визначаючись вартістю, виступає у вигляді товару. Вартісна річ — це відчужена річ, одержана у результаті ніби відокремлення її самої від її попереднього змісту на догоду необхідним умовам. Таке помилково-дійсне «породження» речей виступає у вигляді абстрагування, відходу від конкретного, як абсолютизація цього одного абстрактного боку дійсної речі, явища. Це веде, по суті, до безвиході індивіда, який засвоює явище на рівні абстракції, що саме виступає у вигляді абстракції, «простого, нерозвинутого, однобокого, фрагментарного, чистого» [4, 32]. Тому абстракція має силу тільки тоді, коли вона ґрунтується на точному, методологічно правильному експерименті. Там, де у дійсних відношеннях природничо-логічний стан справ ніби виключається в силу розвиненості цих відношень, на зміну йому приходить штучно (але й необхідно в зв'язку з конкретними умовами) вивраний і абсолютизований у вигляді абстракції момент цього природного стану. Наприклад, вартість речей свідчить, що вони є товаром, тобто відчуженим від виробника продуктом, що падає над цим виробником. Замість процесу, коли «індивідуальна праця... не кружним шляхом, а безпосередньо існує як складова частина сукупної праці» [2, 13], відбувається так би мовити, полегшений процес «інтенсифікації» однієї важливої властивості цього продукту в умовах низького рівня розвитку виробництва, а саме — «економічного обміну». Тут виникає вартість, як абстрактний стан багатоякісної, глибокої за змістом і в той же час простої речі — продукту праці.

Освоєння людиною суспільних відносин, в тому числі й еко-

номічних, передбачає використання тих взаємозв'язків або явищ, які в даних конкретно-історичних умовах дають найбільший ефект. Дослідження ж у всякому пізнанні не може здійснюватись поза рухом від абстрактного до конкретного. І, якщо порівняти рівень знань людини про економічні відносини (примітивні самі по собі) первісно-суспільного ладу з рівнем тих же знань у капіталістичній формації — ми зможемо співвіднести їх як результати руху пізнання від конкретно-чуттєвої до абстрактної форми. Розвиток науки в новий час дає можливість осмислити ті високорозвинені відносини у суспільстві, які вимагали лише такого методу їх вивчення. Це були загальні положення й знання про *речі взагалі*. Відкриття законів товарного виробництва в умовах капіталізму дало можливість використати ці закони найраціональніше. Однак, об'єктивний процес розвитку суспільства не може зупинитись на стадії, скажімо, товарного виробництва. І людське пізнання, рухаючись далі, вглиб суспільних явищ, розкриває ті внутрішні зв'язки, які криються за товарним фетишизмом, несуть тенденцію заперечення його. Відбувається рух від абстрактних знань про дійсні, реальні абстракції — до конкретних досліджень, тобто, йде процес *активного відображення* того руху від абстрактного до конкретного, який відбувається в об'єктивній дійсності. Тому ми можемо сказати, що вартість, як свідчення виникнення відчуження, є всього лише перехідним моментом у розвитку співвідношення «виробник — продукт праці», і всього лише абстрактним у всезагальному дійсному розвитку суспільно-економічних явищ.

Знання, одержані в результаті конкретного дослідження — запорука подолання відчуження, знання явища, речі, найбільш повне і глибоке. Ми вже зараз спостерігаємо з якою інтенсивністю відбувається диференціація наук, що веде до конкретного дослідження, як загальні знання стають лише методологією у виробництві конкретних знань. Бо «конкретне як мета пізнання визначає зрештою *весь* шлях наукового мислення, що здійснюється через абстракцію.

Абстрактне — це те, через що пізнання необхідно проходить, конкретне — це те, до чого пізнання в кінцевому рахунку йде» [5, 110].

Відчуження людського пізнання не вичерпується лише дією знань у формі абсолютизованої абстракції. Те положення, про яке К. Маркс каже, як про дію суб'єкта поза самим собою [1, 561] зумовлюється ніби «припиненням» самого процесу пізнання, освоєння дійсності. В такому випадку відбувається гальмування насамперед творчого моменту в пізнанні, особливо коли ігноруються нові і більш досконалі методи і способи пізнання. Тут старі методи і способи не тільки припиняють поглиблення пізнання, а й виступають як нав'язані ззовні, ідеалізовані, не відповідні тим даним досвіду, що логічно ведуть до нових тео-

ретичних узагальнень. Тому старі теоретичні догми, виступаючи як принесені ззовні, є ґрунтом для різних схоластичних способів філософствування, що ведуть до ідеалізму. Відбувається «зведення теоретичного мислення в *поняттях про речі* до мислення *про поняття*, відособлені від речей, що класифікуються як процес «відособлення мислення від об'єктивної дійсності» [5, 155].

Далі. Діалектико-матеріалістичний метод освоєння світу передбачає обов'язкову єдність і тісну взаємодію самого процесу пізнання з пізнаванням об'єктом, як необхідну умову істинності знання і його дійсність. Та в процесі пізнавальної діяльності відбувається ще, так би мовити, й «утилітаризація» самого процесу пізнання, тобто, спрямування зусиль на придбання нових знань, необхідних *тільки в даний* момент і для даних умов, завдяки чому приноситься в жертву виникнення нового знання, що не може бути застосованим за даних умов, а тому не може розвиватися і не має права на існування. Людина в своїх прагненнях до пізнання повинна задовольнятися тим, що є, скажімо, гегелівською системою категорій, яка знайшла своє завершення в абсолютному душі.

Іншими словами, коли предмет перестає бути безпосереднім об'єктом людської діяльності, коли думка починає знаходити джерело свого розвитку в самій собі — реальна можливість введення нового наукового знання зникає. Як правило, це веде до фетишу, у кращому випадку — до вигадок або схоластики.

«Гальмування» пізнання шляхом утилітаризації здобутих знань має у своїй основі не лише відрив суб'єкта від детермінованої теоретико-пізнавальної діяльності. Все це веде не лише до хибного пізнання і, природно, хибних його наслідків, але й до постійного закріплення їх як єдино (а часом і абсолютно) істинних даних, в силу тих чи інших класових інтересів, низького рівня знань і т. п.

Але оскільки «будь-який взагалі акт пізнання світу є разом з тим і введенням у дію нових детермінант нашої поведінки», остільки процес одержання нових знань ніяк не може завжди почивати у лоні «вічних» істин. У такому випадку відбувається зрима й незрима боротьба ідей. Пізнавальна діяльність людини стає не її *власною діяльністю*. Тут і відбувається те, що людина відчужує себе від себе самої за допомогою цієї чужої для неї діяльності, оскільки ні процес, ні результат цієї діяльності не має до людини ніякого відношення. Прямо стосуються її ті «узаконені» догми й «істини», завдяки яким, як відзначає К. Маркс у «Економічно-філософських рукописах 1844 р.» людський мозок, почуття, фантазія діє на людину незалежно від неї самої, а сама діяльність перетворюється в страждання, сила людини — в її неміч [1, 563—564].

Абсолютизація абстракцій та ідеалізм у пізнанні на протязі всієї історії людської життєдіяльності породжувались часто й

неповнотою, відносністю наших знань про світ. Це привело до переоцінки ролі формалізації нашого пізнання, зведення процесу мислення до формально-логічних положень, які, однак, виступають лише моментом в безперервному діалектичному русі пізнавальної діяльності людини.

Мова йде не лише про формальну логіку, яка історично відіграла певну роль в розвитку мислення, а про формалізацію як процесу пізнання, так і самих знань взагалі. Формальна логіка, виступивши мовою мислення, стала також і формою виразу знань про мислення, як математика, будучи мовою точних наук, стала також формою виразу наукових знань.

Формалізація пізнання і знання є необхідним фактором у розвитку науки, оскільки творчість та наукове відкриття лише тоді буде мати певний смисл та соціальну значимість, коли дістануть форму виразу, необхідні як для сприйняття, так і для використання їх людиною.

Абсолютизація, або перебільшення значення формальної логіки в історії теорії пізнання, як відомо, привело до приниження значення логіки діалектної. Формальна логіка, виступаючи у такій ролі, намагалася вставити глибоко діалектичний, мінливий процес теоретичного пізнання, що постійно розвивається, у заздалегідь визначені рамки певних формально-логічних законів. Це привело до відчуження людського пізнання в плані деградації творчості, спростування тієї змістовності мислення, яка виступає основою для розвитку діалектичної логіки.

В цьому розумінні можна сказати, що формальна логіка була фактором відчуження людського пізнання в порівнянні з логікою діалектичною.

Якщо ж говорити про формалізацію взагалі, то тут необхідно підкреслити, що засіб виразу як процесу, так і результату людського пізнання є явищем необхідним, оскільки саме пізнання перестало б існувати, коли б воно не мало певної форми (змісту без форми не буває). В той же час тенденція до формалізму, позбавленого гуманістичного змісту, наголос на формі за рахунок змісту [6, 9] у розвитку сучасного пізнання, може привести до небажаних наслідків, як і взагалі всякий формалізм.

Краткое содержание

В статье анализируется ряд причин, вытекающих из самой природы человеческой жизнедеятельности, которые, определяясь конкретными социально-историческими условиями, ведут к отчуждению человеческого познания.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Из ранних произведений, М., 1956.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах. Т. II, К., 1953.

3. К. Маркс, Капітал, т. 1, К., 1952.
4. Э. В. Ильенков, Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» К. Маркса, М., 1960.
5. С. А. Рубинштейн, Бытие и сознание, М., 1957.
6. М. А. Байот, Наука и инженер,— «Мир науки», № 4, 1963 г.

З М І С Т

А. В. Іскрицька, В. І. Ленін про категорії «тотожність» та «відмінність»	3
М. О. Булатов, Основний принцип побудови системи філософських категорій	9
В. С. Лутай, Про побудову діалектичного матеріалізму як «історичної теорії»	16
Н. М. Гірич, Про обумовленість процесу пізнання рівнем розвитку науки	26
Д. О. Жданов, До питання про виникнення форм мислення	42
Л. Н. Курчиков, А. І. Уйомов, Про ціль та доцільність	49
В. Т. Павлов, Категорії «причинність», «основа» і «логічна достатня підстава»	60
В. В. Косолапов, Евристичні особливості сучасної гіпотези	71
В. Л. Басанець, Визначення новизни факту	79
І. І. Лепський, До питання про комунікативну функцію мови і слова	86
Є. С. Жаріков, М. В. Захарченко, В. С. Лутаєнко, Про можливості застосування методів конкретно-соціальних досліджень для вивчення деяких гносеологічних проблем	93
К. П. Медведєв, Деякі питання математичної формалізації ідеалістичного напрямку	103
В. А. Стокяло, Критика деяких аспектів неотомістської гносеології	112
А. К. Бичко, Проблема ірраціонального та філософський ірраціоналізм	121
Г. Т. Пилипенко, Про відчуження людського пізнання	129

**Проблеми філософії.
Межведомственный научный сборник, Выпуск 7
Вопросы теории познания
(На украинском языке)**

Редактор *Е. В. Дрожжин*
Технічний редактор *Т. І. Хохановська*

Художній редактор *С. П. Духленко*
Коректор *Н. А. Калініченко*

Здано до набору 30.IV 1968 р. БФ 02492. Зам. № 169. Вид. № 552. Тираж 640. Формат паперу 60×90¹/₁₆. Фіз. друк. аркушів 8,5. Умовн. друк. аркушів 8,5. Обл.-видавн. аркушів 9,15. Паперових аркушів 4,95. Підписано до друку 21.VIII 1968 р. Папір друкарський № 3. Ціна 73 коп.

Видавництво Київського університету, Київ, Героїв революції, 4.
Т. П. Вид-ва КДУ — 1968, поз. 65.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.
Київ, Репіна, 4.

Ціна 73 коп.

Видавництво Київського університету